

MISKOLCZY AMBRUS**A titkostársasági kultúra születése
és kiteljesedése, paroxysmusa
és felszámolása***

A felvilágosodással összefonódó demokratikus politikai kultúra igazán a titkos társaságokban érvényesült és érvényesülhetett. A titkostársasági paradigma a társadalom válasza; az abszolutizmus elől való menekülés és az ellentámadás igényei alakították ki. Az abszolutista állam ugyanis az élet minden terére ki akarta terjeszteni a befolyását, a kormányzati technika pedig a titkosságra épült. A titkostársasági kultúra ennek a kabinetpolitikának a tükörképeként, mint valamiféle „filantropikus reformáció”¹ fejlődött ki, a maga különböző ágazataival; ezek közül a legerősebb a szabadkőművesség volt. Az utóbbi időben oly sokat emlegetett civil társadalom számára ez biztosította a szabad teret, ahol megszületett az új világ programja. Itt, ebben az „oázisban”² büntetlenül folyhatott a diszkusszió, a légkör és a szervezet egyaránt védelmet biztosított.

Látszatra ellentmond a fentieknek az a tény, hogy a modern szabadkőművesség Angliában és Skóciában született. Ott, ahol már évtizedek – 1688 – óta felállt az alkotmányos monarchia, amelyre a kontinens felvilágosult gondolkodói oly irigykedve néztek. Viszont még élt a polgárháborúk és az abszolutizmus emléke, és a politikai élet is elég undorító volt ahhoz, hogy a felvilágosodás hívei elvágódjanak valami tiszta térbe – és ezt biztosította a szabadkőművesség.

Ami a magyar szabadkőművességet illeti, értékelésében megoszlanak a történészek. Bár nyílt vita nem alakult ki, kontrasztív állásfoglalások és ítéletek láttak napvilágot róla. Tanulmányomban elsősorban ezeket próbálom szembesíteni egymással és a forrásokkal. A vita tétje a polgári átalakulás egészének megítélése.

* A dolgozat az ELTE BTK Román Filológiai Tanszék OTKA-pályázatának keretében készült.

¹ Manfred AGETHEN: *Geheimbund und Utopie*. Oldenburg, München, 1984. 229.

² Ernst WANGERMANN: *The Austrian Achievement 1700–1800*. Thames and Hudson, London, 1973. 150.

A magyar szabadkőművesség programja

A szabadkőműves elnevezés a középkori templomépítő céhektől származik. Ezek egyrészt igyekeztek őrizni mesterségük titkait, másrészt munkájukat különböző szimbolikus szertartások keretében végezték, hiszen amikor templomot emeltek, Isten házát építették. A modern szabadkőművesek is úgy érezték és hirdették, hogy Istennek, a nagy Építésznek a művén munkálkodnak. Isten tökéletes világot teremtett – ám az ember erkölcsi tökéletesítésére szükség van, és ennek az esélye abban rejlik, hogy az ember képes a megigazulásra. Képes azért, mert a Mindenható Építőmester egyben az embertől független értékrendet is biztosítja, amely értékrend jegyében az ember cselekedni képes. A szabadkőművesség alapfogalmai: erkölcsi törvény, testvéri szeretet, jog és méltányosság. Ezeket szimbólumok fejezik ki: a könyv, a körző és a szögmérő. Ezek egyben a Templomot beragyogó fényeknek felelnek meg: a fölöttünk, a körülöttünk és bennünk világló fénynek.³ A Templom: szellemi templom, az emberiség láthatatlan temploma.⁴ „A szabadkőművesség – vallotta Supka Géza – lényegében erkölcsi rendszer, amelyet allegória fátyolába rejtettek és szimbólumokkal magyaráztak elődeink.”⁵ A ceremóniák központi eleme a titok volt, amely a haladás hitére épített világtörténetet jelentette, új ontológiát és új antropológiát, tehát tudást. Megtisztító, erkölcsnemesítő tudást, amely minden addigi tudásra épült. Pálóczi Horvát Ádám, aki regényben örökítette meg a titokhoz vezető beavatást,⁶ Ádámtól Aquinói Szent Tamásig minden legendás vagy egykor élt kiválóságot feltüntetett a rend családfáján.⁷ A titok tehát a „bölcesség nagy mestereireihez” tartozás élménye is, ami a szolgálat iránti elkötelezettséget erősítette.

A titokkultusz hatékony „szociológiai technikának” bizonyult.⁸ Példa erre Kazinczy mesterköténye. Ezen rejtjeleket látunk. Megfejtésük: *Labor omnia vincit* – a munka mindent legyőz.⁹ Közhely, illetve Vergilius közismert kijelentése.¹⁰ (Rousseau is élt vele a *Vallomásokban*.) Vergiliusnál keserű tényközlés: Jupiter véget vetett az aranykornak, és az élet mostoha körülményei munkára szorították az embert. Kazinczy mesterkötényén a titkosírás viszont transzcendens távlatokat jelzett, új mitológia távlatait és élményét. A titokkultusz tehát nemcsak szervezeti kohéziót biztosított, hanem az annál

³ Giuliano di BERNARDO: *Die Freimaurer und ihr Menschenbild*. Passagen, Wien, 1989. 38., 55., 191.

⁴ Ludwig ÁBA: *Geschichte der Freimaurer in Oesterreich-Ungarn. I.* Budapest, 1890. 23., 27.

⁵ SUPKA Géza: A szabadkőművesség történeti múltja és a magas fokok. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK) Fond 31/114.

⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM: *Felfedezett titok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.

⁷ [PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM:] *A Bölcesség nagy Mestereinek a Szent Rend kezdetétől fogva a XII. századig Biographiája*. (1812.) OSZKK, Quart. Hung. 1259.

⁸ GEORG SIMMEL: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Duncker und Humblot, München–Leipzig, 1923. 273.

⁹ JÁSZBERÉNYI JÓZSEF: „A Sz: *Sophia* templomában látom én felszentelve nagysádat”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség. Argumentum Kiadó, Budapest, 2003. 119.

¹⁰ PUBLIUS VERGILIUS MARO: *Összes művei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. Georgica, I. 145.

erősebb szellemi kohézió misztikus megjelenítése volt. A titok szellemi nyugalmat biztosított, átléptet a másik világba – mondhatja Schiller Don Carloszal és a perjellel, mintegy parafrázisát adva a szabadkőműves várakozásoknak.¹¹ A titok köré szervezett – teatrálisnak tetsző – szertartások a jellem nemesítését és az erkölcsi nemesítést célozták, és biztosították. Az eszmény *A Főbölcsség Templomának leírásában* olvasható:

„A kegyetlen uralkodás itt lábbal tapodtatik,
Az eszelős buzgólkodás láncon fogva tartatik,
Árultatásat nem félnek, mert szent hallgatásban élnek,
S minthogy itt minden valóság, nincsen üldöző bolondság.”¹²

Természetes azonban, hogy Kazinczy kérdése és válasza – amely Sonnenfels egyik beszédének másolása közben ötlött fel benne – jogosnak bizonyult: „Várhatni-e akármely társaságtól, hogy annak tagjai közt férgesek ne találtassanak? Némely nem rossz, de hiú, kőműves leve, Isten tudja mely titkok felnyílását remélvén, és minthogy azokra rá nem akada – mert itt csak ilyek ígértettek – (találni kell azokat itt, nem *venni*) azt hitte, hogy itt titok nincsen is, s az egész társaság vagy csak játék, vagy némelyeknek ravasz fortélyra elérni, amit óhajtanak.”¹³ Igaza volt az egyik korabeli jozefinista broszúrának, hogy a titkokkal csak ingerelték a kívülállókat.¹⁴ És a titok vonzott, ahogy Kazinczy írta, vagy Schiller érzékeltette, hiszen az apród, miután Eboli hercegnő levelét kézbesítette Don Carlosnak, és ez titoktartásra intette, úgy hitte, hogy titkával gazdagabb a királynál, holott mindent félreértett. Az ilyen apródszerű figurákra vonatkozik a szabadkőművesség titokkultuszának és „a melodramatikus rítusának” gunyoros jellemzése: „Mindenki titkok hordozója volt, és ezek annál patétikusabbak, minél kevesebbet értettek belőlük.”¹⁵ Aki értette, az csak egyetérthetett azzal, amit a 19. század egyik divatos írója, Zschokke vallott: „A páholy a maga szimbólumaival csak formája a szabadkőműves gondolatnak; az állam csak a polgári társadalom formája; az egyház a vallásos egyesülésnek. A formák, mint érzékelhetőek, különbözőek lehetnek, de az eredeti gondolat, a formákban rejlő szellemi valóság, egyedül lényeges.”¹⁶

A titok az emberi önfenntartás követelménye lett, ugyanakkor borzalmas teherként is nyomasztott. Nem véletlen, hogy 1800-ban Herder a hamburgi

¹¹ Bölöni Farkas Sándor fordításában: „Atyaságtok klastroma távol van az ország útjától. Amott látszanak a madridi tornyok. S itt foly a Mansanares. Ez a vidék éppen amilyent kívántam. Minden csendes, mint egy titok. Prior: Mind a jövő életbe való belépés.” Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Ms. U. 937. 57.

¹² Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MÖL) P 246 Festetics család, 1. d. 743. f.

¹³ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban: MTAK) K 605 (Kazinczy Ferenc szabadkőműves iratai) 52.

¹⁴ *Kaiser Josephs Reformation der Freymaurer*. Deutschland, 1786. 15.

¹⁵ Daniel MORNET: *Les origines intellectuelles de la révolution française 1715–1787*. Paris, 1933. 369

¹⁶ Heinrich ZSCHOKKE: *Eine Selbstschau*. Aarau, 1843. 210.

páholy alapszabályaiból hiányolta a próbákat.¹⁷ A magyar szabadkőművesek meg az alantas lelkűek, a kíváncsiak és fecsegők távoltartására nem hivatalos próbáknak is alávették a jelentkezőket. Szabályosan provokáltak a testvérek: például hamiskártyázásra biztatták Beöthy Jánost, és azért vetették fel, mert ellenállt; Podmaniczky Lászlótól perirat-hamisítást kértek, ő zavarában ráállt, mire nem is akarták felvenni, amíg többen ki nem álltak mellette. Ezt is Kazinczytól tudjuk, aki ezek után büszkén emlékezett: „Soha kőműves nem fogá pártját a tilalmas dologban kőművesnek, és midőn kőműves és nem-kőműves kerese hivatalt, az igaz kőműves a nem-kőművesnek adta az elsőséget, s nem társának, ha tudniillik a profánus inkább érdemlé az elővivést, mint amaz. Egyebet tenni összeesküvés volt volna a közjó ellen, s a kőműves ezt fogadta esküvésében, nem amazt.”¹⁸ Így lehetett számára a szabadkőművesség „a legtökéletesebb oskolája az emberi szívnek”.¹⁹

A titkos társaságok céljait nem tagadták, szertartásaikat viszont igen. A titokzatos szertartások mint szimbolikus cselekedetek az erény átélésére-nél élményét kínálták.²⁰ A titok az önszakralizálás eszköze. A testvérek erről egymás közt is titokzatosan nyilatkoztak. A titoktartás és a hallgatás így lehetett a csoportkohézió alapja – a szimbólumélménnyel együtt. A szabadkőművesség szimbólumvallás, amely más vallásokkal együtt békében megfér, anélkül hogy egymást megsemmisítenék.²¹ Alapvetően azért, mert a felvilágosodás is vallás, az emberbarátság több, mint felebaráti szeretet. A titok humanitárius szolgálat, amihez halálmegvető bátorság szükséges – mint Herder is hangsúlyozta, kifejtve a szimbólumélmény értelmét: „A történelem megmagyarázza a szimbólumot. A szimbólum megvalósítja az egyben vele és önmagában leteendő mesterpróbát, a történelem szellemét és követelményét.”²² És így – Koselleck találó kifejezésével – „a szabadság titokban a szabadság titkává vált”.²³

Az új kultusz látható temploma a páholy, magyarul: lózsi vagy lózse, a francia *loge* nyomán. Az első szabadkőműves páholyok – mint jeleztem – a felvilágosodás klasszikus földjén, Nagy-Britanniában jöttek létre, és a mozgalom innen terjedt el a kontinensen. 1727-ben alakult meg a párizsi páholy, tíz év múlva Németországban – Hamburgban, Drezdában, majd Berlinben – alakult páholy, 1742-ben Bécsben, 1750-ben Brassóban. Az 1770-es években azután kiépült a Magyarországot és Erdélyt összefogó páholyok hálózata. Ezek többsége az úgynevezett Draskovich-obszervanciához tartozott.

¹⁷ Johann Gottfried HERDER: *Briefe*. IX. Szerk.: Günter ARNOLD. Böhlau, Weimar, 1988. 635.

¹⁸ MTAKK K 605 137.

¹⁹ VÁCZY János (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése. II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1892. 54.*

²⁰ Norbert SCHINDLER: *Der Geheimbund der Illuminaten – Aufklärung, Geheimnis und Politik*. In: Helmut REINALTER (szerk.): *Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jahrhundert in Mitteleuropa*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1983. 291.

²¹ Peter F. BARTON: *Maurer, Mysten, Moralisten*. Böhlau, Wien, 1982. 73.

²² Johann Gottfried HERDER: i. m. 641.

²³ Reinhart KOSELLECK: *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*. Alber, Freiburg–München, 1959. 59.

Draskovich János ezredes és Niczky István néhány társával – éveken át húzódó tárgyalások és egyeztetések után – 1777-ben állította össze a magyarországi páholyok szervezeti szabályzatát *A Magyarország koronája alatti provinciává egyesített Szabadság Szabadkőművességének alkotmány rendszere (Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae)* címmel.²⁴

A lényeg már az alkotmány címében is világos: ez a Szabadság Szabadkőművessége. Nemcsak egyszerűen azért építettek ki az egész országra kiterjedő, független szervezetet, hogy az ausztriai páholyok alárendeltségéből kilépjenek. A magyarországi szabadkőművesség önállósodása az ország önállósága iránti igényt juttatta kifejezésre. És egyben a társadalmi reformvágyat is, mert az alkotmány előjáróban azt szintén szóvá teszi, hogy azok, akiknek hivatalukat fel kellett adniuk mások hivatalvágya miatt, az új alkotmány által szabályozott szabadkőművességben akarják a közjót szolgálni. A magyar szabadkőművesség tehát egyben a társadalom önszervezése volt a főhatalommal szemben. A függetlenségi hagyomány továbbéléte. Erősen hungarus mozgalom, amely olyan hazát szolgált, amely a nemzetek fölött áll, és azok közös állama. (Draskovich maga horvát volt, és páholyainak többsége Horvátországban működött.)

A szabadkőművesség a közjót szolgálja: „Rendünk fő célja, hogy egész Magyarország koronája alatt szerteszét olyan komoly, tisztos és nemes szívű férfjaink legyenek, akik felkészültek arra, hogy mindent megtegyenek, amit az emberi nem java megkövetel, megtesznek, semmi sem fontosabb a közjó szereteténél és a közjóra való törekvésnél; de mivel nem minden embernek adatott meg az a szellemi emelkedettség, hogy önmagát saját erejével vagy más tanácsai és példája nélkül a közönséges sokaságból kiemelje, és nem képes önmagában az emelkedett célokat és egész nép boldogságát cselekvése céljaként érvényesíteni, ezért a rend valamennyi tagját két osztályba soroljuk, választottakra és munkatársakra; az elsők azok, akik becsületes életük és erényeik példával másokat felülmúlnak, ők legyenek a rend azon oszlopai, akikbe mindenki reményét helyezheti, a többiek bár magukban becsületes férfiak, akár tehetségeik, akár más fizikai vagy erkölcsi körülmény folytán a rend számára bizonyos szolgálatokat nem tudnak ellátni.”

A gymester kötelességeinek sorrendje jól példázza a feladatok és követelmények rendjét, ami minden kiválasztott testvér számára életparancs: „Ami az emberiséget illeti, a mesternek gyakrabban kell magán- és nyilvános összejöveteleken az emberiséget sújtó bajokat élénk színekkel ecsetel-

²⁴ Ludwig Abafi idézett műve 2. kötetében (293–346.) németül tolmácsolja az alkotmányt, de az eredeti latin szövegből egyes részek kimaradnak, vagy a német fordítás nem mindig pontos. Kivonatát közli ABA Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 86–90. Az eltérésekre felhívja a figyelmet H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvegen 1765–1800*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. 156–160. Szerinte az egyetlen ismert hiteles latin szöveg Aigner kapitány másolata. Lelőhelye: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Vertrauliche Akten, Kn. 60/2. ff. 1–195. Kisebb eltérésekkel önálló kötetbe másolt változat: MTAKK, Jogt. Polit. 2–18.

nie, és az emberiség megsegítése érdekében a testvéreket hévvel és lelkesülten buzdítja, felhívja a figyelmet a zsarnokság, a babona, a korlátlan hatalom és az innen eredő sanyargatás, elnyomás, üldöztetés és más ezernyi nyomorúság következményeire; a mester bemutatja, hogy a mi rendünk az egyetlen testület, amelytől az üldözött és majdnem mindenütt eltaposott emberiség egyedül várhat segítséget.” Ezen követelmény után a második helyen a barátság ápolása áll. Ez a barátság a lelkek kölcsönös és önkéntes egyetértésében rejlik, aminél nincs „édesebb élvezet”. Menteknek kell lennie a ravaszkodástól, amire a nők gyengeségük miatt hajlamosabbak, mint a férfiak. (Ezzel a kitételrel valójában azt is igazolták, hogy nőket miért nem vesznek fel a szabadkőműves rendbe.) A barátság célja kölcsönös erkölcsnemesítés. A harmadik nagy feladat „az elérendő egyenlőségre való törekvés”. Mert „bizonyos, hogy természettől fogva egyenlők vagyunk, de az, ami ma egyenlőtleniséget okoz, mesterséges fejlemény és becsvágy műve”, és innen „a kis rész gazdagsága és hatalma, valamint a nagyobb rész nyomora és elnyomtatása”. A törvények nem védik a gyengéket. „Mi ellenben, akik a nagyobb szám jólétéről gondoskodunk, a törvényeket megváltoztatásuk miatt szigorú vizsgálat alá kell vonjuk, mert ezeket a törvényeket a hatalmasok hozták, és egyben az elnyomás eszközei, és annál inkább veszélyesek, mert a szentség bélyegét viselik magukon. Fordítsuk csak figyelmünket adózó jobbágyaink sorsa felé, és rögtön látjuk, hogy ezek majdnem megroppannak a hatalmas teher alatt, bár azt hiszi mindenki, hogy nem nehezednek rájuk a törvényesnél nagyobb terhek. A nyomornak ez az elevenig megjelenítendő képe nem figyelhető borzalom nélkül, és mivel minden igaz ember kebelében ellenérzést szül, gondosan el kell gondolkozni az orvosszereken. Nincs lehetőség és szándék valamennyi – közvélemény és törvények által rögzített – státust feldúlni, hanem csak azt az orvosszert akarjuk megragadni, amely kezünkben van, erre két nagyon is lehetséges úton törekszünk, és pedig a nagyokat visszavezetjük a mi státusunkba, a kicsinyeket viszont magunkhoz emeljük.” Ezért tudatosítani kell a testvérekben, hogy a gazdagságnak, a hatalomnak és méltóságoknak nincs belső értéke, ennek mércéje a személyes érdem. A jobbágyok és zsellérek szívében a szorgalom, az egyetértés és a haza szeretetét kell felkelteni, úgy, hogy a szerető testvérben ne uralkodót, hanem gondos atyát lássanak és tiszteljenek.

Negyedik követelmény a hallgatagság. Az ötödik a lelkesültség vagy lelkesedés. A hatodik az állhatatosság. A hetedik az aktivitás. Ennek az erénynek a birtokában az ember embertársait igyekszik boldogítani.

A nagymester tudatosítja a követelményeket és a feladatokat. Ezek érvényesítése és megoldása érdekében az alkotmány a páholynak szellemi műhelyé váló alakítását írta elő. A nagymester a kiválasztottak közé tartozó testvérekkel értekezéseket írta a nagy kérdésekről, és a jobban sikerült munkákat nyilvánosságra kell hozni, a szerzőt érdemének megfelelő elismerésben kell részesíteni.

Ezek után az egyes foglalkozási csoportok és hivatások számára sorjázó kérdések következnek, majd az alkotmány a nyolcadik követelményt fejt ki. Azt, hogy a tagoknak becsületeseknek, megbízhatóknak kell lenniük, akik Istennel, a hazával és barátaikkal szembeni kötelezettségeiknek eleget tesznek. A szövegben ennek kapcsán az is szerepel: „...aki a hazának szolgál, a királynak is szolgál.”

A legnagyobb érték a szabadság, ezen alapszik a nép jóléte. Az alkotmányozók okkal érezték, hogy mindenki felöltik a kérdés: miként fér össze a szabadkőművességben a hierarchia, az engedelmség és a szabadság. A válasz: a választás valósága és dicsérete. „Mi választjuk fölötteseinket, és pedig azokat, akiknek becsületességéről, igazságszeretetéről és igaz igyekezetéről meggyőződünk, [a profánok] ellenben azoknak tartoznak engedelmséggel, akik tiszttségüket mások tetszésének vagy a vak sorsnak köszönhetik.” A mesterek viszont nem hatalommal uralkodnak, hanem szívvel, nem parancsokkal, hanem a méltányosság szeretetével irányítanak, aminek egyetlen józan ember sem áll ellen.

Hogyan értékelték ezt az alkotmányt? Kosáry Domokos szerint „Egy-két olyan nézettel szemben, amely inkább általánosságban értékelté vagy éppen túlértékelté ennek az iránynak a progresszív jellegét, már régebbi kutatásunk elég reálisan felmérte, hogy mindez elsősorban »a felvilágosodáshoz hajló megyei nemesség gondolkozását« fejezte ki. [...] a szabadkőművesség elvi irányvetése inkább csak általánosságban mutatott a felvilágosodás felé.”²⁵

A szövegben szereplő „túlértékelés” az erdélyi Jancsó Elemér munkája a szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti jelentőségéről.²⁶ Ami meg a szabadkőművességnek a megyei nemességre való korlátozását illeti, az erre utaló belső idézet eléggé eltorzítja Domanovszky Sándor máig aktuális – Jancsó Elemér eredményeivel sokban egybehangzó – elemzését.²⁷ Eszerint: „Nemzeti szempontból a nagy eredmény az volt, hogy összehozta a művelt főurakat, főképp a kormányzatban szereplőket, a jómódú birtokos nemesség elitjét, az írókat és tudósokat, és kialakította belőlük, sűrű érintkezésük és »munkájuk« folyamán a következő évtizedek szellemi vezető rétegét. Az a szellem, amelyet a Draskovich-obszervancia a nemzeti érdekek: a függetlenség, az alkotmány és a nyelv megvédésére, valamint a korszerű eszmék felkarolására, a reformok megkedveltetésére, de főképp a

²⁵ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996. 325., 326.

²⁶ JANCÓSÓ Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*. Cluj, 1936.

²⁷ Ami „régebbi kutatásunk”-at illeti, DOMANOVSZKY Sándor: *József nádor élete* (Budapest, 1944) című monumentális monográfiájáról van szó. (Az 1. kötet 137–141. oldalaira hivatkozik Kosáry a jegyzetben.) Domanovszkytól származik a belső idézet, de nem ott található, ahol Kosáry jelzi. Nem hivatkozott Mályusz Elemér kitételére, amelyhez hasonlólt vallott. E szerint a páholyok „a köznemesség s nem a polgárság szervezetei, még ha talán számszerűleg polgárok vannak is ott túlsúlyban”. MÁLYUSZ Elemér: *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*. In: ANGYAL Dávid (szerk.): *A bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931. 232.*

műveltség emelésére, az irodalom és a tudomány elterjesztésére tagjaiba beoltott, a nemzeti életnek szép gyümölcsöket érlelt. Ebben nagy része volt annak, hogy minden nemzeti erőt egyesíteni tudott türelmes szervezeteiben. [...] A páholyokban nevelkedtek a kor legkiválóbb alkotó emberei, akik azután életbevágóan fontos újításokkal próbálkoztak, hogy mindenekelőtt a nemzeti szellemét emeljék.” Ami a politikát illeti: „A szabadkőműves mozgalomnak tehát egyrészt a Draskovich-obszervanciához fűződő hagyományaiából, másrészt a felvidéki rózsakeresztes irányzatnak a művelődésre irányított különös figyelméből és végre a budai és pesti páholyoknak a köznemesi vezetéséből származott az a nem lekicsinyelhető eredmény, hogy a korábbi szűklátókörű verbőczyánus rendi szellem egyszóval alkotmányvédő irányából, amely törhetetlenül ragaszkodott a meglévő régi állapotokhoz és semmi változtatáshoz sem akart hozzájárulni, a sokkal hajlékonyabb új nemzeti irányba terelődött át, amely a fejlődésnek széles perspektívákat nyitott meg. Kétségtelen, hogy ez nem egyedül a szabadkőművesség érdeme volt, hogy nagy része volt benne a pietizmusnak, a piaristáknak és nem kis mértékben a jozefinizmusnak is, végre pedig a II. József rendszere ellen elemi erővel kitört ellenkezésnek, e tényezők közül mégis az első kettőnek nem volt meg a képessége szélesebb elterjedésre, az utóbbi kettő pedig nehezen irányítható, csapongó népmozgalom volt.” A mérleg egyértelmű: „...a szabadkőművesség alig két évtizedes múlt után már elvégezte nemzeti föladatát, a nemzeti törekvések már a maguk lábán is megálltak.”²⁸

A szabadkőművesség jelentőségére Domanovszky Sándor előtt Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet a hazai történetírásban. Azt hangsúlyozta, hogy a szabadkőművesség a köznemesség befolyása alá került, ugyanakkor integrált: „Közlelőbb hozza azonban a szabadkőműves élet a mágnást és köznemest, s ezek között teljessé teszi az összeolvadást.”²⁹ Az újabb történetírásban H. Balázs Éva hozott fordulatot. Ő ismertette a legalaposabban a szabadkőműves élet összetettségét, és egyben Berzeviczy Gergely kezdeti munkásságával példázta a szabadkőművesség jelentőségét, jelezve, hogy „Berzeviczy és jelesebb kortársai későbbi tudományos tevékenységének felmérését csak e tematika ismeretében végezhetjük el”.³⁰ H. Balázs Éva hívta fel a figyelmet arra, hogy a szabadkőműves alkotmány eredeti szövege mennyivel radikálisabb, mint a szakirodalomban általánosan – korábban általa is – használt Abafi-féle fordítás. Abafi ugyanis – egyébként monumentális művében – „a forradalmi törekvések esetleges vádja alól »rehabilitál-

²⁸ DOMANOVSKY Sándor: i. m. I. 1., 139., 141., 142. Amit Kosáry Domanovszky művéből idézett, az a nem hivatkozott 136. oldalon található, és a szabadkőműves alkotmány néhány mondatának jellemzésére szolgált: „Nem is lehetett volna jobban formulázni a felvilágosodáshoz hajló megyei nemesség gondolkodását”, mert ez a nemesség „szükségesnek tartja a reformot, de nem akar fölforgatást”. És „ezt a programot mindenki elfogadhatta: a konzervatív főúr és a szabadelvű polgár”.

²⁹ MÁLYUSZ Elemér: Bevezetés. In: uő (szerk.): *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926. 9.

³⁰ H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795*. Akadémiai Kiadó–Zrínyi Kiadó, Budapest, 1967. 65.

ni» akarta a szabadkőműveséget, és ezért enyhítette az élesnek tűnő kitételeket. És ugyancsak H. Balázs Éva hívta fel a figyelmet arra, hogy az alkotmányt mennyire átszövik Montesquieu-nek az alkotmányosságról való gondolatai, és az alkotmány része egy általános szellemi és politikai erjedégneg, ami nem más, mint „Montesquieu Magyarországnak válasza a terézianus Bécs kihívására”.³¹ És még annál is több: a magyar polgári átalakulás első programja, amely hosszú munka után három évvel II. József trónra lépése előtt már elkészült.

Újabban Vermes Gábor méltatta a magyar szabadkőművesek úttörő tevékenységét, fényt és árnyékot egyaránt láttatni próbálva. Következtetése szerint: „A magyarországi szabadkőműveség tehát bizonyos mértékig a feudális rendszer hierarchiájának tükröképe volt”.³²

A „bizonyos mértékig” kitétel viszonylagossá teszi Vermes ítéletét. Mert aki csak egy pillantást vet a páholyok világára, láthatja, hogy az a társadalom újra fogékony rétegeit egyesítette a gróftól saját titkáráig, gazdatisztjéig vagy gyermekei nevelőjéig. Az ember nembeli egyenlősége teljesnek bizonyult, míg a társadalmi és a vagyoni természetesen nem; a szegény tag viszont ezen az eszményi egyenlőségen túlménően saját szellemi fölényében lelhetett vigaszt. Lessing és Fichte egyaránt sokra becsülték a szabadkőművesek integráló és közvéleményformáló szerepét, mert a különböző társadalmi kategóriákhoz tartozó tagok a hétköznapi életben már nem terjesztettek társadalmi előítéleteket, és a páholyok a különböző társadalmi „rendek” közeledését segítették elő.³³

Jellemző az, hogy a magyar alkotmány milyen foglalkozási csoportok számára milyen kérdéseket jelölt meg diszkusszió tárgyaként. Első helyen a papságot szólította meg, de azért, mert a kérdések az első rend, a papság, pontosabban az egyházi hierarchia élén állók és maga az egyház tekintélye és hatalma elleni kritikát foglalták magukba (például: mi kívánatosabb az állam számára – az istentagadó erényes polgár vagy a gonosz templomjáró?). A továbbiakban a feladatok és kérdéskörök – látható módon – átstrukturálják a rendiséget (a címzettek: katonák, tisztségviselők, moralisták, jogászok, publicisták). A páholyok a szellemi élet versenyébe kényszerítenek mindenkit, pontosabban az amúgy is bontakozó szellemi életnek ösztönzést, intézményes keretet adtak és mély erkölcsi alapokat biztosítottak.

³¹ H. BALÁZS ÉVA: *Bécs és Pest-Buda*. I. m. 152–161.

³² VERMES GÁBOR: Ideál és valóság: szabadkőművesek Magyarországon a 18. században. In: ANGI JÁNOS–BARTA JÁNOS (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, 2000. 98. Vermes Abafi művének rövid változata alapján jelzi, hogy a kőművesek megvizsgálták a tagnak jelentkezők vagy kiszemeltek életvitelét, azt, hogy a nőekkel szemben milyen magatartást tanúsítanak, hűségeseke-e a barátságban, miként bannak házuk népével és jobbágyaikkal, majd ennek alapján vonta le az idézett következtetést.

³³ [GOTTHALD EPHRAIM LESSING:] *Ernst und Falk. Gespräche für Freymaurer*. Wolfenbüttel, 1778. 61–63., 88–89.; JOHANN GOTTLIEB FICHTE: *Philosophie der Maurerei. Briefe an Konstant*. In: uő: *Gesamtausgabe der bayerischen Akademie der Wissenschaften*. I, 8. Szerk.: Reinhard LAUTH–Hans GLIWITZKY. Frommann-Holzboog, Stuttgart, 1991. 437–438.

Ugyanakkor Vermes intése arra is figyelmeztet, hogy ne csak általában beszéljünk szabadkőművesekről, hanem csoportonként és egyénenként vizsgáljuk őket, és azt, hogy ki miként (és miként nem) élte a nagy eszményeket. Hiszen lehet zafos idézeteket találni a szabadkőművességben is érvényesülő társadalmi exkluzívizmusra. Vermes például – alátámasztandó, hogy a szabadkőműves hierarchia leképezte a társadalmi hierarchiát – az ausztriai származású pesti (piarista) egyetemi tanárt, Gabelhofert idézi: „A magyar páholyok nem különböznek a francia páholyoktól. Ők is az emberi szabadság és teljes egyenlőség visszaállítására törekkenek, csak hogy a magyar Frères Américains csupán azokra korlátozzák a szabadság és egyenlőség élvezését, akiket a természet születésüknél fogva kiválasztott.”³⁴ Gabelhofer ítélete alapján azonban nem szabad általánosítani, leírása inkább arra példa, hogy a besúgóknak nem kell mindent szó szerint elhinni, mert alkalomadtán azt írták, amit vártak tőlük. Természetesen biztos, hogy akadt olyan szabadkőműves is, akire illett a nyilatkozat. De Hajnóczyra és Laczkovicsra, akik szintén az úgynevezett amerikai testvérek közé tartoztak, aligha.³⁵

A magyarországi szabadkőműves alkotmány a magyarországi polgári átalakulás indító programja. Szabadság, egyenlőség, testvériség eszményét írta körül, és felvázolta az eszmény fokozatos megvalósítását célzó gyakorlati lépéseket. Az egyenlőség jellege szerint – mint Európa-szerte az egész akkori szabadkőművességben – „ezoterikus” egyenlőség volt.³⁶ Mégis forradalmi a program, hiszen antropológiája tagadta a hagyományos rendiségét, és már jelezte a polgári társadalomét. A polgári társadalomban ugyanis az állampolgári egyenlőség mellett a politikai jogok tekintetében aktív és passzív polgárookra oszlik a társadalom, és az aktív állampolgárok rendelkeznek csak választójoggal. Az emberi nem javának szolgálatára vállalkozó testvérek a szabadkőműves rendben is két osztályra oszlottak: választottakra és közreműködőkre, és érdemei alapján lehetett valaki választott. Az érdem azonban nemcsak intellektuális – mert a közreműködő nemcsak szellemileg középszerű, de anyagilag is az.

A szabadkőművességet jellemző sokszínűség olykor bizony zavarónak tűnik. Vermes Gábor hívta fel – említett tanulmányában – a figyelmet valamiféle bipolaritásra, miszticizmus és racionalizmus kettősségére, amely kettősség messzemenően jellemezte a kor gondolkodását. Az ész mindenhatóságát a felvilágosodás nagy gondolkodói maguk is megkérdőjelezték. „Oh ember! – fakadt ki Voltaire kétértelműségre utaló egyértelmű módon vallva. – Ez az Isten azért adott értelmet, hogy jól viseld magad, és nem azért, hogy az általa teremtett dolgok lényegébe behatoljál.”³⁷ A szabadkőműves titok-

³⁴ MÁLYUSZ Elemér: *Bevezetés*. I. m. 9. Mályusztól idézi VERMES Gábor: i. m. 98.

³⁵ *Sándor Lipót*. I. m. 443–444. Ezt a két tagot nem jelzi Vermes Gábor idézett cikkében.

³⁶ Ernst MANHEIM: *Die Träger der öffentlichen Meinung*. Rohrer, Brünn–Prag–Leipzig, 1933. 201.

³⁷ VOLTAIRE: *Dictionnaire philosophique*. Flammarion, Paris, [é. n.] 16. (Magyarul: *Filozófiai ábécé*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1996.)

kultusz úgy is értelmezhető tehát, mint az ész határainak rituális elfogadása. És a természetkultusz is kifejezte a minden megismeréséről való lemondást. („Még egyszer imádjuk Istent, anélkül hogy titkainak homályába be akar-nánk hatolni.”)³⁸ A kor általános vallásossága azonban oldotta a feszültséget a racionalizmus és a miszticizmus között, és egyben új feszültséget teremtett a maga tanítása és az egyházak hivatalos tanítása között. Ugyanakkor ezt az ellentétet áthidalták a közös eszmények. Példa lehet erre az időS Széchenyi Ferenc, aki a katolikus megújhódást úgy támogatta, hogy időnként saját korábbi felvilágosult eszményeiből is megpróbált valamit érvényesíteni. Ráadásul a vallás és a felvilágosodás összebékítése erősebb az evangélikus felekezethez tartozó szabadkőművesek körében. Ez jellemezte az évtizedeken keresztül reformtervekben élő Berzeviczy Gergelyt, akinek munkásságát és személyiségét még hosszabban próbálom bemutatni. És ilyen volt az ő kés-márki orvos barátja, Amand Wilhelm Smith,³⁹ aki szerint „Jézus tanítása maga a tiszta ész”, és mint „korának legfelvilágosultabb, legjobb, legokosabb embere, aki ismerte a világot”, a felvilágosodás érdekében fellállította az esszénusok rendjét, „egy olyan titkos társaságot, amelynek tagjait értelmességük és lelkierejük alapján három fokozatba sorolta”.⁴⁰ Ez a kantianizmus és a szabadkőművesesség visszavetítése a múltba, miközben Kant és a szabadkőművesek az elveszett paradicsomot a jövőbe álmodták – a miszticizmus és a racionalizmus bipolaritásának és egymásba játszásának jegyében.

Érvényesült viszont egy másik bipolaritás is. A nemzeti partikularizmus és a kozmopolita univerzalizmusé, amelynek áthidalása szintén egy életen keresztül foglalkoztatta a legjobb elméket, a szabadkőművesesség betiltása után a páholy nélküli építőket is, akik igazán ekkor foglalkozhattak ezzel a nagy korkérdéssel. Amikor a titkostársasági kultúra divatja járta, akkor az univerzalizmus és partikularizmus feszültsége még nem jelentkezett olyan drámai erővel. A magyar szabadkőművesre is érvényes egy századfordulós berlini könyv jellemzése: „Lelkében a hazaszeretet és a világpolgári érzés a legszorosabban egyesülnek, és pedig meghatározott viszonyban állnak, a hazaszeretet az ő cselekedete, világpolgári érzés az ő gondolata, az első jelenség, a második ennek a jelenségnek a szelleme, a láthatatlan a látható mögött.”⁴¹

Kérdés: mit láthatunk meg mégis a láthatatlan mögött? A szabadkőműves alkotmány irányelvei miként épültek be a konkrét politikai programokba? Miként boldogultak a szabadkőművesek a politika útjain? Hogyan viszonyultak a felvilágosult abszolútizmus rendszeréhez?

³⁸ VOLTAIRE: *Lettres philosophiques*. Paris, 1964. II. 198.

³⁹ Amand Wilhelm SMITH: *Philosophische Fragmente über die praktische Musik*. Wien, 1787. Jellemző, hogy a szerző ezt a könyvét Berzeviczynek ajánlotta, mint a barátság és a nagyrabecsülés emlékművét.

⁴⁰ Amand Wilhelm SMITH: *Exegetische Bemerkungen über die Lehre und Religion Jesu*. Lyceálna knižnica, Kežmarok, Ms 1576.

⁴¹ Johann Karl Christian FISCHER–Ignaz Aurelius FESSLER: *Eleusinien des neunzehnten Jahrhunderts*. Fröhlich, Berlin, 1802. II. 37.

Jozefinizmus és/vagy alkotmányos abszolútizmus?

A magyarországi Szabadság Szabadkőművesség sajátossága politikai célkitűzéseiben rejlik.⁴² A szabadkőművesek a társadalmat és az államhatalmat egyaránt érdeklő, nagy és mindenki sorsába vágó kérdésekre kerestek választ, meghozzá diskusszió útján. Alkotmányuk ideális képviselési rendszeren alapuló közösséget vázolt fel. Benne rejtett a majdani magyar politikai liberalizmus két alaptétele: a természetjogi egyenlőség és a törvények megváltoztathatósága. Kétségtelen, hiányzik a jobbjogfelszabadítás programja, ám az igenelt haladás iránya arrafelé mutat. (Volt, aki el is jutott oda, mint Hajnóczy és Berzeviczy, a többség azonban a patriarkális jobbjogvédelem híve maradt. Viszont majd az általuk is nevelt új politikusnemzedék hajtja végre a jobbjogfelszabadítást, ami csak hosszú folyamat eredménye lehetett. Változnia kellett a történelem menetének, a külső és belső feltételeknek, a gazdasági racionalitásról alkotott elképzeléseknek, hogy érvényesülhessen az átfogó rendszerváltoztatás igénye.)

Nem tudni, hogy az egyes páholyok mennyire tartották magukat a szabadkőműves alkotmányhoz. Indító program volt, és mint ilyen, elsősorban irányadás. Egyes páholyok alapszabályai csak egyes elemeit vették át, de igazodtak az alkotmányhoz. Innen annak a veszélye, hogy többet és mást feltételezzünk, mint ami valójában történt. A miskolci *Erényes kozmopoliták páholyának* alapszabályai például egyenesen megtiltották a hit- és a politikai vitákat. Az istentagadókat eleve kizárták, hangsúlyozva, „hogy a hit és az erény minden igazi kőművesség alapja”. Az igaz szabadkőművesnek imádnia kell Istent, aki a legmagasabb építőmester és minden bölcsesség tára. Az uralkodó az ő földi hasonmása, de Isten mindenkinek a bírója.⁴³ Ez a kitétel egyben legitímálta, hogy a miskolci páholy egyik alapító tagja, Vay József az 1790-es évek utáni diétai ellenzék vezére legyen. Ugyanakkor a budai páholyoknak is tagja volt a nagyon találó Arisztidész néven.

A magyarországi szabadkőművesek száma egy-két ezere becsülhető.⁴⁴ Ez a szám azonban önmagában nem sokat mond. (Németországban ekkortájt 15–20 ezer, Franciaországban pedig 50 ezer tagja volt a szabadkőműves páholyoknak.)⁴⁵ De azt, hogy a szabadkőműves páholy mennyire az országos politika előszobája volt, jól érzékelteti, hogy az 1790-es diéta követéinek jó egyharmada: 35 (Marczali Henrik szerint) „biztosan” szabadkőműves volt, a fele meg „valószínűleg” az.⁴⁶

⁴² Hans WAGNER: Die politische und kulturelle Bedeutung der Freimaurer im 18. Jahrhundert. In: Heinz ISCHREY (szerk.): *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*. Camen, Berlin, 1979. 78.

⁴³ OSZKK, Quart. Lat. 2663. 68–72.

⁴⁴ JANCsó Elemér: i. m. 28.; H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda*. I. m. 51.; PRUZSINSZKY Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 14.

⁴⁵ Richard van DÜLMEN: *Die Gesellschaft der Aufklärer*. Fischer, Frankfurt am Main, 1986. 57.; Roger CHARTIER: *Les origines culturelles de la Révolution française*. Seuil, Paris, 2000. 231.

⁴⁶ MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1907. I. 337.

A magyar szabadkőművesség egyik megkülönböztető jele a kiemelkedően magas protestáns részvétel.⁴⁷ A páholyvilág vonzerejét csak fokozta, hogy a közéletben a katolikusok mögött a protestánsok alig vagy csak nagyon nehezen érvényesülhettek. A páholyok a reformtörekvések műhelyei is lettek, a szellemi és erkölcsi versengés intézményei. Kazinczy Ferenc a nyilvánosságának szánt emlékeztetéseiben, a *Pályám emlékeztetében* a közösségélményt így érzékeltette: „Gyönyörű vala azt látni a József epochájában, hogy a jobb lelkek hogy szövődének össze az egymástól elválasztó részek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó szeretete egyesítette. Nagy és kicsiny, s hazafi és idegen, tisztviselő s magányos, polgár és katona egy volt, ha egymásban érdemet találtak.”⁴⁸ A szeretet kényszerrel is együtt járt: „A kőművest – írja Kazinczy immár nem a nyilvánosságának szánt feljegyzéseiben – az is tartatá a vétektől, hogy tiszta társai előtt pirulás nélkül megjelenhessen, sőt ha gyalázatos vala a tett, melyet különben elkövetett volna, rettegett, hogy a tiszták ki fogják zárni a társaságokból.”⁴⁹

Kazinczy a nyilvánosságának szánt *Pályám emlékeztetében* Józsefnek még a szándékait is magasalta, de magának – és nem a nyilvánosságának szánt elmélkedéseiben – megjegyezte: „Józsefnek is az a szerencsétlensége volt, ami sok nagy embereknek, hogy inkább nézetteték nagynak azok által, akik őket ritkán látták, mint akik mindennap vagy gyakran. Sokszor volt ellenkezésben magával.” Így aztán: „A József felvilágosodottsága hadnagyocskai felvilágosodás volt, s igen gyakran csak pajzánság.”⁵⁰ Más szóval a felvilágosodás hívei azt is pontosan látták, hogy a nagy uralkodó a nagy eszményeket saját birodalomépítő céljai szolgálatába állította, és a különböző erőket, így a titkostársasági élet egyes figuráit kijátszotta a katolikus egyház ellen, majd ha kellett, megfegyvelte őket is.

Nem lehet talán eléggé hangsúlyozni, hogy a magyar jozefinisták nem József odaadó hívei voltak, hanem alkalmi jozefinisták, vagy csak egyszerűen karrierjozefinisták, akiket még a császár szabadkőműveseket gúnyoló megjegyzései is sértettek. A reform és az érvényesülés lehetőségét viszont az uralkodó biztosította, ezért az iránta való lojalitás kényszerlojalitás is volt. Természetes, hogy az uralkodó személyisége messzemenően rányomta a bélyegét a felvilágosult abszolutizmus érvényesülésére, miközben ő maga is csúcshurokráciája szellemének és elképzeléseinek megfelelően járt el. Kaunitzknak például oly nagy befolyása volt, hogy felvetődött a jozefinizmusnak kaunitzizmusra való átkeresztelésének ötlete,⁵¹ ami azért rossz terminológiai kísérlet, mert a reformokat az uralkodói akarat legitímálta.

A felvilágosodás azonban hosszú tartamú jelenség, míg a jozefinizmus csupán konjunkturális.

⁴⁷ H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda*. I. m. 51.

⁴⁸ KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékeztete*. Szerk.: LENGYEL Dénes. Budapest, [1943.] 100.

⁴⁹ MTAKK K 605 55.

⁵⁰ Uo. 57.

⁵¹ Peter F. BARTON: *Igantius Aurelius Feßler*. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1969. 31.

A felvilágosodás korában újrafogalmazott erénykultusz és az erkölcsi tisztaság igénye komoly reformtörekvésekkel járt együtt. Ugyancsak Kazinczy vetette papírra az utókor számára, hogy a magyarországi páholyok hálózatát kiépítő horvát-magyar Draskovich János „tudta a hazai históriából, hogy nekünk magyaroknak minden szerencsétlenségünk onnan ered, hogy egyikünk a másikat a vallás miatt pusztította, s magunk ellen forgattuk fegyvereinket; mint ember pedig tudta, hogy vallásáról az ember senkinek másnak felelettel nem tartozik, hanem Istennek és a maga lelkének; és hogy a meggyőződéshez az erőszaknak semmi köze. A Lózse derekasan boldogult feltételiben, s talán nem volt vármegye az országban, mely a maga jobb fejei által azzal összecsatlódásban nem állott, ahova annak jóltevő világa nem sugárlott. Midőn József a maga Tolerantiale Edictumát kiadta, a Draskovics Lózsija már elkészítette volt az elméket, s amit József rendele, az a körmivesek gondolkozásához képest kevés is volt.”⁵²

A császári reformpolitika viszont azért hathatott a kezdeményezés varázsával, mert a szabadkőművesek önállóan nem tudtak nyilvános erőként fellépni, csak a császárral szövetkezve, ami jelzi, hogy a magyar jozefinisták előbb voltak felvilágosultak, és azután ebben a minőségükben lettek József politikájának hívei. És nem is nagyon lehettek meg egymás nélkül. A jozefinista udvari politikai kultúrát egyfajta dialógus jellemezte, ugyanis II. József bizonyos fokig eltúrta az ellenvéleményt. Például miután *Gondolatok a Magyar Királyság alkotmányáról és jelen állapotáról* címmel összefoglalta elképzeléseit, a Magyar Királyi Kancellária vezetője és munkatársai (Eszterházy Ferenc kancellárral az élen) hatalmas előterjesztést dolgoztak ki, amelyben bemutatták a magyar alkotmányt, majd azokat a kérdéseket, amelyek országgyűlési tárgyalását szükségesnek tartották. II. József gunyorosan egyszerűen a visszaélések apológiájának minősítette az előterjesztést, és elszüllesztette a levéltárba. Megküldte viszont saját konkrét tervezetét a magyarországi igazgatási szervek reformjáról, amire Ürményi József válaszolt, aki a *Ratio Educationis* kidolgozásával szerzett már halhatatlan érdemeket. (Természetesen akár az előterjesztés, a válasz is a kancellár neve alatt futott, de ha egyes szám első személyben szólt, az nem jelenti, hogy a kancellár írta, de azt igen, hogy azonosult a tartalommal.)

A két magyar irat olyan reformprogram, amely minden korábbi hasonló modernizációs tervzetnél és tervezgetésnél részletesebb. Ez a két irat – az 1777-es szabadkőműves alkotmányt követően – a magyar felvilágosodás legjelentősebb programadó dokumentuma, több száz oldal, maga az előterjesztés több mint 400 paragrafusból áll. Míg a – már ismertetett – szabadkőműves alkotmány feladatokat vázolt fel és elvont eszmények jegyében a készülődés útját-módját jelölte ki, a kancelláriai előterjesztés és a válasz a jozefinizmus kemény kritikája, és egyben gyakorlati lépésekre tett javaslatot. Mint Hajdu Lajos hangsúlyozza: „a reformtevékenység Magyarorszá-

⁵² KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Szerk.: SZILÁGYI Ferenc. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. [1988.] 126.

gon járható *egyetlen* útját mutatta meg” a császárnak,⁵³ aki a rendi intézmények felszámolásával modern centralizált államot akart kiépíteni. Az előterjesztés és a válasz viszont a rendiség reformjával a modern képviseleti alkotmányossághoz vezető utat jelölte. Ugyanakkor a császár kemény és kíméletlen reformpolitikája nélkül aligha öntötték volna ilyen kimunkált formába a rendiségre építő reformtörekvéseket. A munka dandárját Ürményi végezte, ő öntötte végső formába, ő készítette el az előterjesztés kétharmadát, egyharmadát pedig Pászthory Sándor.⁵⁴

Domanovszky Sándor – aki az összes munkálatot Ürményinek tulajdonította – úgy vélte, hogy „fejtegetései a higgadt rendi álláspontot juttatták kifejezésre, a felvilágosult urakét, akik belátták a reform szükséges voltát, de az ország önállóságát fenn akarták tartani, és nem voltak hajlandók ügyeinek intézését idegenek kezébe adni”.⁵⁵

Hajdu Lajos szerint a kancelláriai előterjesztés „nem forradalmi szellemet tükröző okmány”, hiszen „a nemesi érdekeket és tételeket védelmezik”, de – mint hangsúlyozza – a reformmunkának az adott helyzetben csak a nemesiség lehetett a társadalmi bázisa.⁵⁶ Mindez Ürményi válaszából is elmondható, de benne a majdani liberális reformmunka alapelvei még határozottabban olvashatók. Jellemző a válasz, azaz Ürményi – Esterházy nevében fogalmazott – szerzői vallomása is: „Ebben a pillanatban elfelejtkezem arról, hogy magyar vagyok – és helyes, méltányos és valamennyi közíró által elismert alapelvek érvényesítésére törekedve – világpolgárként fejtem ki gondolataimat.” (A közírókat a felterjesztésben gondosan nem sorolták fel, de nemcsak a felvilágosult abszolutizmus osztrák ideológusaira gondoltak, hanem Rousseau-ra is, amikor – a 220. §-ban – az általános akaratra is utaltak.) A válaszban leszögezett alapelvek a majdani liberális reformpolitika elvi alapvetését a következőképpen előlegezték meg: az alapszerződéseket nem lehet megszegni, ugyanakkor a törvények a közjó érdekében megváltoztathatók, a változtatás alapja egyrészt – mint a közírókra való hivatkozásból is kiderül – a természetjog, másrészt a hasznosság, mert a változtatóknak meg kell győződniük arról, hogy a változtatás „jobb és hasznosabb”. A szerződéstan a jövő alapja, és a feudális múlt azon alapelvére épül, amely szerint a törvényhozó hatalom közös a király és a nemzet között. Ez a magyar alkotmány alapja, és „egy nemzet sem, a magyar sem válik meg szabad akaratából saját alkotmányától”.⁵⁷

Esterházy felség-előterjesztése szabadkőműves hitvallás. Ürményi és Pászthory munkálatai – Kecskeméti Károly találó kifejezésével élve – valamiféle

⁵³ HAJDU Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 156.

⁵⁴ Uo. 111. Az elaborátumot idézett művében nem említi Kosáry Domokos. Említi viszont és József reakcióit is jelzi H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda*. I. m. 234. Hajdu Lajost „szinte” – az elaborátum javarészt készítő – „Ürményi felfedezőjének” nevezi.

⁵⁵ DOMANOVSKY Sándor: i. m. 78.

⁵⁶ HAJDU Lajos: i. m. 154.

⁵⁷ Uo. 166–167.

alkotmányos abszolútizmus programját alkotják.⁵⁸ Az alkotmányos abszolútizmus annyiban egyezik a hagyományos rendiséggel, hogy e felfogás szerint a törvényhozó hatalmat az uralkodó és a rendek közösen gyakorolhatják, míg a tisztán polgári felfogás szerint a felségjogok a nemzet részéről az uralkodónak átengedett jogok. Viszont az alkotmányos abszolútizmus az uralkodói akarattal együtt akarja érvényesíteni a polgári átalakulás felé mutató programját – a felvilágosodás jegyében. Ha Ürményi írásait egybevetjük, úgy látszik, a nyilvánosságtól jobban tartott, mint II. Józseftől, akivel mégis közös nyelven beszéltek: a felvilágosodás nyelvén.⁵⁹ II. József nagyságára is vall, hogy tűrte az ellenvéleményt, és a szabadkőművesekére is, hogy elfogadták a szabad diszkussziót. Ők Esterházy Ferencet Sonnenfels lapjában is meggyászolták.⁶⁰ Tudomásul vették, hogy más politikai irányt követ – mely irányzat a szabadkőművesség nélkül aligha ölthetett volna ilyen kiérlelt formát. Ám kérdés, hogy miként lehetett a gyakorlatba átültetni, miközben a titkostársasági kultúra divatjenséggé lett, annak pozitív és negatív mozzanataival együtt.

A titkostársasági kultúra divatja és patológiája

A szabadkőművesség mellett újabb és újabb titkos társaságok jöttek létre. Az egyéni részvétel motivációja rendkívül szerteágazó volt. Az alkimista rózsakeresztesek a maguk hókuszpókuszaival éppen úgy igyekeztek kiépíteni a maguk hálózatát, mint a szekularizált chiliazmus eszmevilágában élő illuminátusok. Az illuminátus rendet 1776. május 1-én alapította Adam Weishaupt, ingolstadti egyetemi tanár, aki a szabadkőművességet integrálni kívánta saját mozgalmának szervezetébe. Weishaupt úgy vélte, hogy „maga Isten ültette el a nemesebb és szebb emberi lelkekbe a titkos társaságok iránti vágyat azért, hogy a többieket tökéletességre és boldogságra vezessék”.⁶¹ És ezt so-

⁵⁸ Kecskeméti Károly 2006. május 27-i magánlevele. A magyar alkotmányosság jelentőségét bemutatja Jean BÉRENGER–KECSKEMÉTI Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. A 2005-ös francia kiadás alapján erről lásd MISKOLCZY Ambrus: *Longue durée, struktúrák, események: a magyar parlamentarizmus francia monográfiája. Hadtörténelmi Közlemények*, 2005/4. 1146–1158.

⁵⁹ Antal SZÁNTAY: *Regionalpolitik im alten Europa*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 70–94. – A szabadkőművesek például nem túrték szó nélkül, hogy amikor az uralkodó centralizálta a páholyvilágot, akkor rendeletében köklerségnek nevezte, ami a páholyokban történik. Kifejtették, hogy „ezek a köklerek enyhítik a szegénységet, letörlik a nyomor könnyeit, felnevelik az árvákat, képezik a tehetséget, felvirágoztatják a művészeteket és a tudományokat, üdvös terveket, hasznos javaslatokat készítenek, olyan nemes és közhasznú törvények látnak napvilágot, amelyeket ezek a köklerek a profán előtt ismeretlen úton eszközölnék ki.” *Drei Briefe über die neueste Maurer-Revolution in Wien*. [h. n.] 1785. 4–5.

⁶⁰ *Journal für Freymaurer*, 5785. II. 4. sz. 246–248. Kazinczy ki is másolta, és meg is jegyezte: „Tartománybeli főmester II. Józsefnek uralkodása alatt magyarországi főkancellárius gróf (később herceg) Pálffy Károly volt, s előtte talán főkancellárius gróf Esterházy Ferenc, kinek halálakor a kőművesek Bécsben egy kőművesi halotti beszédet is nyomtattattak.” MTAKK K 605.56.

⁶¹ ADAM WEISHAUP: *Das verbesserte System der Illuminaten*. Frankfurt–Leipzig, 1787. 43.

kan így gondolták azok is, akik a kabinetpolitikai hatalom csúcsaira kerültek, és azok is, akik oda szerettek volna kerülni, mint Martinovics Ignác, aki valójában sosem került be illuminátus páholyba. Az illuminátusok akarták kialakítani a titkostársasági kultúra elitjét; még titokzatosabb és még exkluzívabb társaságot alkottak, mint a szabadkőművesek, ugyanakkor igyekeztek a szabadkőművességet is maguk alá rendelni, és nem is sikertelenül. (A bécsi *Igaz Egyetértéshez* páholy vezetői például illuminátusok is voltak.) Az illuminátus rend virágkorában, 1783-ban mintegy 600 tagra tehetett szert.⁶² Vonzerejük éppen abban rejlett, hogy a politika fölé akartak emelkedni, a politikát is meghatározó szférába, és ezzel ki is hívták maguk ellen a sorsot, mert előbb-utóbb a politikában rejlő démonizálási ösztönök és szándékok célpontjaivá kellett válniuk. Valamennyi titkos társaság közül az illuminátus rend lett a leginkább az állam tükörképe,⁶³ miközben tagjai olyan morált akartak kialakítani, amelynek jegyében meg lehet az embereknek tanítani, hogy miként tehetik a fejedelmeket és az államokat nélkülözhetővé.⁶⁴

Az államhatalom és a titkos társaságok viszonyát együttműködés és szembekeverülés jellemezte. Ez mindkettejük természetéből fakadt. Mindkét fél igyekezett a másik felhasználásával saját céljait érvényesíteni. E célok rövid távon egybeestek. Mindkét félnek érdeke volt a lakosság életminőségének, létfeltételeinek javítása. De az állami mindenhatóság kiépítését célzó abszolutista igyekezet és az alkotmányos szabadság igénye az 1780-as évek derekán már egyre inkább szembekeverült egymással. A felvilágosodás – amennyiben áthatotta a titkostársasági kultúrát és az abszolutista célkitűzéseket – összekötötte a két felet, de csak átmenetileg. A szabadkőművesség lehetővé tette a felvilágosodás mint vallás átélését. Az uralkodónak pedig – egy ideig – szüksége volt rá, hogy a katolikus egyház erejét korlátozza, és jó néven vette, amíg a szabadkőművesek az ő mintauralkodó nimbuszát öregbítették.

A szabadkőművesség mint a felvilágosodás szervezete a rendiség és az abszolutizmus közötti térben helyezkedett el, pontosabban a két szféra egymást metsző tartományában. A titok kultusza valamiféle társadalomfölötti jelleget adott neki. Jellegzetes elitmozgalom volt, de nyitott jellegű. Az abszolutista állam olyan központosított nemesi uralom, amely a nemességet is fegyelmezte, és ezért az uralkodó a maga bürokráciájában szívesen alkalmazott homo novusokat. Az arisztokráciához és a nemességhez tartozók számára a titkos társaság olyan mozgásteret jelentett, amely befolyásukat erősíthette. Ennek látszólag ellentmond az, hogy a páholyvilágban a társadalmi egyenlőség eszménye is érvényesült, hiszen a testvérek egyenlők voltak. Csakhogy a páholyvilág a társadalmi szolidaritás és együttműködés kísérleti terepe lett. A testvérek között a vagyoni és rendi rétegződésből adódó feszültséget nemcsak az ezoterikus egyenlőség tompította, hanem a munka

⁶² Richard von DÜLMEN: i. m. 104.

⁶³ Uo. 108.

⁶⁴ Reinhardt KOSELLECK: i. m. 79.

és a közös cél: a közjó szolgálata. Erről értekezett a vagyonos nemes és a birtoktalan értelmiségi. És ez utóbbiak mint nevelők és papok hirdethették azt, hogy a társadalmi ranggal és a vagyonnal kötelezettségek járnak. Péteri Takáts József, a keszthelyi Festetics család nevelője például hosszan kifejtette Festetics Lászlónak: „Beccsüld meg az alábbvalókat is, vagyis a szegény köznépet, s akinek nem vetett a vak szerencse annyi ideig tartó javakat, mint néked.”⁶⁵ Nem véletlen, hogy a nagy liberális arisztokraták nevelői és gazdasíjtjei a felvilágosodás – páholyéttel összefonódó – világából jöttek, a familia megbecsült tagjai lettek, és természetesen olykor kemény családi viszályok is ki-kirobbantak.

A titkostársasági kultúra természetesen divat is lett. „Manapság bármely társadalmi rendből kevés olyan embert találunk, aki tudás-, vagy tettvágyból, társasági élet kedveléséből vagy kíváncsiságból ne lett volna egy ideig ilyen titkos társaság tagja” – írta 1788-ban az illuminátus Adolf Knigge az emberekkel való bánásmódról szóló kézikönyvében.⁶⁶

1785-ben Bajorországban tiltották be az illuminátusok rendjét. Ekkor II. József is fellépett a szabadkőművesség ellen: híres-hírhedt pátensében csak a tartományi fővárosokban engedélyezte három-három szabadkőműves páholy működését, és elrendelte a tagok nyilvántartását. Egyszerűen szélhá-mosságnak nevezte a titkos társaságokat, és úgy nyilatkozott, tartsák meg titkaikat maguknak. A császárt még az is ingerelte, hogy Weishaupt programként vallotta az európai vezetők felváltását az illuminátusokkal,⁶⁷ miközben az államügyekbe való be nem avatkozás a rend arany szabálya volt.⁶⁸ Ennek a rendnek a felvilágosodott abszolutizmus ideológusai – Van Swieten, Sonnenfels – és európai hangadó gondolkodók – Goethe, Herder, Pestalozzi – mellett tagja volt az erdélyi születésű Ignaz Born is, akiről Mozart Sarastro alakját mintázta,⁶⁹ bár a közönség II. Józsefet vélte felismerni benne, és az Éj Királynőjében Mária Teréziát, aki nem igazán vette jó néven, hogy az ő férje is szabadkőműves volt.⁷⁰ Mint Kazinczy megjegyezte magának: „M. Terésziának igen fonák ideáji voltak róla. Szegény nagy asszony sokat gyötörtte annak tudása, hogy az ő férje is kőműves.”⁷¹ Born is okozhatott némi gondot II. Józsefnek, mert miközben a *Zur wahren Eintracht* páholy élén állt, titokban illuminátus is lett.⁷²

⁶⁵ TAKÁTS József: *Erköltsi oktatások, mellyeket Gróf Festetics László, kedves Tanítványának, szívére kötött*. Béts, 1798. OSZKK, Oct. Hung. 1529. 106.

⁶⁶ Idézi Manfred AGETHEN: i. m. 33.

⁶⁷ H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda*. I. m. 296–297.

⁶⁸ Manfred AGETHEN: i. m. 59.

⁶⁹ Paul STEFAN: *Die Zauberflöte*. Reichner, Wien–Leipzig–Zürich, 1937. 21.

⁷⁰ Jasper RIDLEY: *The Freemasons*. Constable & Robinson, London, 2000. 121.

⁷¹ MTAKK K 641 (Kazinczy Ferenc emlékezéstőredékei személyekről és eseményekről) 218.

⁷² Kazinczy szerint „Born nem volt illuminátus és talán innen eredt meghasonlása Sonnenfels-sel”. (MTAKK K 762 54.) Más arról tudott, hogy Born szerint Sonnenfels elárulta az illuminátusokat, mert II. József számára névszerint összeírta őket. (Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG: *Freimaurer, Illuminat, Weltbürger. Friedrich Münters Reisen und Briefe in ihren europäischen Bezügen*. Camen, Berlin, 1984. 77.)

A fenti előkelő névsor azonban ne keltse a mindenhatóság érzését. Mozart kiénekelte a titkokat, és ezzel – a testvérek legnagyobb megdöbbenésére – profanizálta a titokzatoskodást.⁷³ Lessing, aki klasszikus módon jelezte, hogy a „polgári társadalom” a szabadkőművesség „ivadéka”, csak egyszer vett részt az illuminátusok ülésén, amikor taggá avatták,⁷⁴ és egyébként elégedetlen volt a német szabadkőműves világ harmóniát nélkülöző belső viszonyaival.⁷⁵ A felvilágosodásból fakadó láthatatlan szellemi szolidaritás szálai azonban széttéphetetlennek tűntek, ami viszont egy-egy hiperaktív szervezőben, mint Weishauptban, a mindenhatóság érzését kelthette. Igaz, mindez nem akadályozta meg a titkos társaságokat, hogy egymással is ne vívjanak olykor kíméletlen harcot, mint a rózsakeresztesek és az illuminátusok.⁷⁶ Az illuminátus rend Magyarországon – feltehetően – nem alapított páholyt,⁷⁷ de állítólag voltak olyan hazai tagjai, mint Pászthory Sándor, a Magyar Udvari Kancellária tanácsosa, akit egyben a kancellária eszének is tartottak,⁷⁸ vagy a pesti szlovák evangélikus lelkész, Johann Molnár, aki az 1790-es években nemességellenes röpirattal tűnt fel, és rendőrségi kapcsolataival fedezte magát.⁷⁹ Kazinczy 1789 júniusában lázálmában ment gyakran „egy kedves companiában a Weishaupt látására”, de nem érkezett meg hozzá, mert a mondat és a lázálom így folytatódott: „s kocsin, de véghetetlen nagy hőségben és elgyengüléssel Londonba, képeket venni, melyet én Linzcel tévesztettem el”.⁸⁰ Az illuminátusirodalom a magyar könyvtárakba is utat talált magának. Bizonyításra szorul viszont az a tétel, mely szerint „a magyar szabadkőművesség illuminátusok vezetése alatt állott”.⁸¹ A magyar illuminátusokról elsősorban Martinovics jelentései tudósítanak, és az, amit illuminátus ideológiaként lehet számon tartani,⁸² akár a szabadkőművesség megnyilvánulása is lehet.

Kézelfoghatóbb a rózsakeresztesek mozgalma, amelyet a komáromi születésű Grossing indított el, ez a jellegzetes ideológiai kalandor, aki udvari megrendelésre a magyar közjogot támadta,⁸³ és udvari titkárságig vitte. Csálásai miatt azonban terhes lett, 1782-ben II. József bebörtönözte. Szabadulása után német földön radikális lapokat adott ki, amelyekben a felvilágosodott abszolutizmust is bírálta. Közben megszervezte a Rózsa-rendet,

⁷³ H. C. Robbins LONDON: *1791 – Mozart utolsó éve*. Corvina Kiadó, Budapest, 2001. 140–141.

⁷⁴ Manfred AGETHEN: i. m. 33

⁷⁵ Reinhart KOSELECK: i. m. 69.

⁷⁶ Gerhard STEINER: *Freimaurer und Rosenkreuzer – Georg Forsters Weg durch Geheimbünde*. Akademie, Berlin, 1987.

⁷⁷ H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely*. I. m. 184.

⁷⁸ BORECZKY Beatrix: *A magyar jakobinusok*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977. 218.

⁷⁹ MÁLYUSZ Elemér: Bevezetés. I. m. 130.

⁸⁰ MTAKK K 608 31.

⁸¹ MÁLYUSZ Elemér: *A magyarországi polgárság*. I. m. 225.

⁸² Mária KAJTAR: *German Illuminati in Hungary*. In: Miklós J. SZENCZI–László FERENCZI: *Studies in Eighteenth-Century Literature*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 325–346.

⁸³ DOMANOVSKY Sándor: i. m. 79–83.

amelynek ereje abban rejtett volna, hogy igyekezett nőket is beszervezni a világmegváltó célok megvalósítása érdekében.⁸⁴ Kíváncsiságukat használta ki, a titkos társaságok által gerjesztett és éltetett általános kíváncsiságot. A Rózsa-rend – írja Abafi Lajos – „remekmunka volt a maga nemében. Olyan mint a férges alma: mosolygó felszín alá rejtett undokság”,⁸⁵ mert a főszervező igyekezett minden befolyt pénzt és adományt magának megszerezni. A rend Magyarországon is tért hódított.⁸⁶ Grossing magát Berzeviczy Gergelyt is megnyerte, aki 1787-ben megindította a felvidéki szervezkedést. És nem is eredménytelenül, hiszen leányiskolát alapítottak, ahol szegény gyermekeket tanítottak.⁸⁷ Kazinczy szintén tagja lett a rendnek, Koloman Fichtenbach néven,⁸⁸ később viszont elítélően nyilatkozott apósa, Török Lajos nézeteiről, amelyek a rózsakeresztes misztikához kapcsolódtak. Grossing Kufsteinben fejezte be életét: 1789-ben életfogytiglani börtönre ítélték, miután hamis váltókat találtak nála – és magyarokat felkelésre tüzelő kiáltványt. Grossing ugyanis kamatoztatni akarta, hogy a porosz politika, élén a királlyal, a független Magyarország visszaállításának a gondolatával játszott, miközben magyar részről többen is szívesen láttak volna Hohenzollern-házból való vagy annak pártfogását élvező uralkodót a trónon. Paradox módon azért, mert Grossing a magyar alkotmány ellen is értekezett, és ezeket az írásait 1786-ban és 1790-ben is kiadták.⁸⁹ Ugyanakkor elég szemtelen vagy merész volt szóvá tenni, hogy minden rendnek megvan a maga csőcseléke, a királynak is.⁹⁰ De a cenzúra átengedte, mert a cél számított: a magyar alkotmányellenesség. Mindez jól példázza, hogy a kormányzat és a titkos társaságok szervezői miként próbálták egymást felhasználni, miközben egymással is élesen szembekerülhettek.

A lényeg, mint már érzékeltettük: a szabadkőművesség a politikai kultúra műhelye lett. Berzeviczy Gergely például 1789-ben a szabadkőművességről tartott beszédéből kihúzta és megszelídítette azt a részt,⁹¹ amely szerint „A bölcsek és nemesek a romlás, a despotizmus rombolása ellen korán összefogtak. Egyesítettek erejüket, testvéri szövetségre léptek.” Azt viszont hangsúlyozta, hogy „titokban dolgoztak”. És azt is, hogy az amerikaiak fellázadtak az őket gyarmati helyzetben tartó zsarnokság ellen, és „számunkra az amerikaiak bátor, szabad nemzet képében jelennek meg”, akiknek „a kőműveség teremtette meg az első szövetségét, az hozta meg az egységét akaratu-

⁸⁴ Fritz VALJAVEC: *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770–1815*. Oldenbourg, Wien, 1951. 119–125.

⁸⁵ ABA Lajos: *A Rózsa-rend. Hazánk, IV.* 1885. 647.

⁸⁶ Uo. V. 1886. 12–30.

⁸⁷ H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely*. I. m. 116., 137–138.

⁸⁸ Robert GRAGGER: *Preußen, Weimar und die ungarische Königskrone*. W. de Gruyter, Berlin–Leipzig, 1923. 28.

⁸⁹ Franciscus Rudolphus a GROSSING: *Ius publicum Hungariae*. Hala, 1786; Franz Rudolph von GROSSING: *Ungarisches allgemeines Staats- und Regiments-Recht*. Wien, 1786; Franc. Rud. GROSSING: *Refutatio iuris publici Hungariae*. Pest, Buda, Cassovia, 1790.

⁹⁰ Franz Rudolph von GROSSING: *Ungarisches allgemeines Staats- und Regiments-Recht*. I. m. 226.

⁹¹ H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely*. I. m. 141.

ban, fellépéseikben, a kőművesség alakította ki a belső meggyőződést, az általános bizodalmat és az egyetértést, ami nélkül nem nyerhették volna meg nagy játszmájukat”.⁹² Vagy nézzünk egy másik példát! II. Lipót a szabadkőművességgel szemben is kíméletesebb volt, mint fivére. Állítólag ő maga rózsakeresztes volt,⁹³ bár erre nincs kézzelfogható bizonyíték, hiszen halála után fia, Ferenc császár apja bizalmas iratait gyorsan elégette.⁹⁴ Mindezenre jellemző, hogy a korabeli udvari körök a szabadkőműveseknek és főleg az illuminátusoknak tulajdonították a francia forradalmat, most viszont az ő fegyvertárukból kölcsönöztek harci eszközöket.

II. Lipót, a mindent látni és tudni akaró uralkodó illuminátus mintára felállította a maga titkos társaságát, az úgynevezett Assoziationt, a Társaságot. Ez amolyan értelmiségi tanácsadókból álló munkacsoport volt, tagjai egy része a szabadkőműves páholyokban is megfordult, miközben a főszervezők szabadkőműves-ellenesek voltak.⁹⁵ A Társaság valamiféle titkos propagandaközpontként működött, szakértők és ügynökök olyan hálózata lett, amellyel a társadalmi nyugtalanságot akarta a birodalmi politika számára kívánatos mederbe terelni. Ugyanakkor reformokat akart, és megfelelő alkotmányt, hadd higgye a nemzet, „hogy ő uralkodik”, mert így „sokkal könnyebben irányítható”.⁹⁶ A magyar önállósági törekvéseket kül- és belpolitikai sakkhúzásokkal szelídítette meg. Poroszországgal gyorsan békét kötött, és így elejét vette annak, hogy a Habsburg-háznak a magyar trónhoz való jogát vitatók Hohenzollern uralkodó választásával kísérletezzenek. Ügynökeivel lázította a városi polgárságot és a parasztságot a nemesek ellen. Ügynökei írták a nemességellenes broszúrákat és a parasztlázító kiáltványokat. De jellemző, hogy II. Lipót mindezt annyira komolyan vette, hogy munkatársa, Leopold Alois Hoffmann, egykori szabadkőműves, antiklerikális újságíró és pesti egyetemi tanár nemességellenes röpiratának gondolatmenetét nemcsak megbeszélte a szerzővel, hanem még a kéziratot is elolvasta, javított rajta, és a cenzúra megkerülésével adatta ki.⁹⁷ A szerbket és a románokat is biztatta, amíg nem sikerült valamiféle kiegyezést kialakítani a hivatalos Magyarországgal és a rendiséggel. Így foglalták törvénybe az ország önállóságát, és a diétai bizottságok megkezdhették reformterveik kidolgozását. Az 1790-es kompromisszum az 1867-es látványos kiegyezés előképeinek tekinthető,⁹⁸ már azért is, mert utólag az udvarban a

⁹² Uo. 315.

⁹³ Georg FRANZ: *Liberalismus. Die Deutschliberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie*. Callwey, München, 1955. 216.

⁹⁴ Helmut REINALTER: *Aufgeklärter Absolutismus und Revolution. Zur Geschichte des Jakobinertums und der frühdemokratischen Bestrebungen in der Habsburgermonarchie*. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1980. 211.

⁹⁵ Denis SILAGI: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* Oldenbourg, München, 1961.

⁹⁶ Lipót levele nővérének Mária Krisztinának 1789-ből. Id. BENDA Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom (1790–1792)*. In: MÉREI Gyula (főszerk.): *Magyarország története. V.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 110.

⁹⁷ Uo. 61–63.

⁹⁸ Jean BÉRENGER–KECSKEMÉTI Károly: i. m. 186–191.

keményebb abszolutizmus hívei túl engedékenynek tartották az 1790-es évek elejének törvényeit. Deák Ferenc kifejezése: „Vessünk fátylat a múltakra!” az 1790-es évekre is illik. Ófelsége a koronázás után amnesztiát adott lázadó alattvalóinak, ezzel megbocsátotta a porosz orientációt, de azért még a körműkre akart nézni. Szövetkezni akart a felvilágosult rendiséggel a primitív rendi reakció ellen, de a saját mozgáslehetőségét is bővíteni akarta, amikor diétai képvisellel rendelkező városi és paraszti rendet akart felállítani, hogy a nemesi rend befolyását ellensúlyozza; olyan két kamarás országgyűlés felállítását tervezgette, amelynek egyik részét a földbirtokosok, a másikat a nem földbirtokosok alkotják, és ezzel sikerül a különböző rendek egyensúlyát biztosítani. A szabadkőművességet is igyekezett a saját szolgálatába állítani, amikor egy Aigner Ferenc nevű nyugalmazott főhadnagyot bízott meg azzal, hogy épüljön be a páholyvilágba, és vegye át annak irányítását.⁹⁹ És ez a fajta machiavellizmus lassan már a titkostársasági kultúra patológikus formáját öltötte.

Lipót fia, Ferenc viszont már normális reakciós volt; mint Bölöni Farkas Sándor írta: „Születve és nevelkedve uralkodónak, ő csak uralkodót s engedelmes szolgálókat ismert.”¹⁰⁰ Nem tűrte a szabad diszkussziót és elvetette a titkostársasági kultúra instrumentalizálását is. A Társaságot szélnek eresztette. Az atyjától megörökölt besúgókat a rendőrminiszter alá rendelte, nem érintkezett velük. Lemondott a nagy reformtervekről, inkább a rendiséggel igyekezett valamiféle modus vivendit kialakítani. Hagyta, hogy a rendi reakció fellépjen a szabadkőművesség ellen, majd egyszerűen betiltotta, a szabadkőműves tisztségviselőket meg leváltással és áthelyezéssel fegyelmezte meg. A Rajnától keletre tehát az erősebb titkos társaság: az abszolutista hatalmi gépezet felszámolta a gyengébb titkostársasági hálózatot.

A szabadkőműves páholytól a vérpadig

„A legújabb idők – írta Kazinczy Ferenc – megtiltatak az uralkodókkal a kőművességet, mert a Szabadság és Egyenlőség ideáját az emberek innen vették, holott a kőművesség is csak a Természetből; és mert félniek lehet, hogy a kőművesség leple alatt az újítás lelke által megszállottak az ország-lás ellen koholnak vétkes szándékokat, – s a kőművesség hátra vonta magát, s nyugszanak, míg egy jobb idő felkölti majd álmaikból.”¹⁰¹

Ugyanakkor Kazinczy úgy érezte, hogy a szabadkőművességet is némi felelősség terheli. 1810-ben így vonta meg a magyar szabadkőművesség mérlegét: „Ez a virtussal fényeskedő társaság azzal ártott magának, hogy a félig jókat is felvette azon remény alatt, hogy a jók között ők is jókká válnak,

⁹⁹ Denis SILAGI: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. Herold, Wien–München, 1962. 36., 126–127.

¹⁰⁰ BÖLÖNI FARKAS Sándor: *Naplója*. Szerk.: JANCsó Elemér. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971. 58.

¹⁰¹ MTAKK K 605 55.

s így a világhírű fia a setéség fiaival összekeveredvén, megfertéztettek. Jézusnak tizenkét tanítványa volt, s egy ördög vala csak tizenkettő között. Én azt hiszem és vallom, hogy még egy társaság sem tett annyi jót, az emberiséget semmi nem nemesítette úgy, mint ez.”¹⁰²

Kérdés: mi maradt rövid távon a titkóstársasági demokratikus kultúrából? Először is annak fizikai valósága: munkanélküli ügynökök, páholy nélküli szabadkőművesek. Ugyanakkor élt a titkóstársasági mitológia, annak központi eleme: a konspiratív mindenhatóság illúziója, az okkultizmus kultusza. Ezt erősítette a történelem a maga váratlan és fantasztikusnak tetsző fordulataival, és ezt erősítette a racionális útkeresés igénye is. Mindezek kölcsönhatásaként született az úgynevezett jakobinus mozgalom, amely összeesküvés formáját öltötte, és így 1795-ben halálos csapást kapott a magyar titkóstársasági demokratikus kultúra. A bűnbak és hő: Martinovics Ignác.

Ki és mi volt Martinovics? Megtestesült *moral insanity*,¹⁰³ protobolshevik,¹⁰⁴ vagy egyszerűen csak elmebeteg: paranoiás skizofréniában szenvedő terhelt alak?¹⁰⁵ Netán zseniális is lett vagy lehetett volna?¹⁰⁶ Olyan, aki „mellőzésből lett forradalmár; hitt eszményeiben, ha méltatlanul is szolgálta őket”,¹⁰⁷ miközben „materialista szemléletével [...] messze megelőzte a meglehetősen elmaradt hazai filozófiát”, „de – hangzik a figyelmeztetés az 1970-es évek hivatalosságának szellemében – a polgári nemzeti államig nem jut el”.¹⁰⁸ Saját maga szerint pedig becsületes és erkölcsös volt! És mindezt ki-ki a maga módján mind el is hiheti.¹⁰⁹ Paradox módon Martinovics életében „a kettősség drámáját” a szépíró, Bánffy Miklós ragadta meg a leghitelesebben. Nála „egy ’Übermensch-Martinovics’ volt az, aki életre kelt, bár a történelmi adottságok lényegesen átalakították a szunnyadó motívumokat, a kettősség mögött legbelől szabadságideált, az ’Übermensch’ önzése helyébe belső, forradalmi morált állítottak valakinek a szájával.”¹¹⁰ A nietzschei Übermensch 18. századi előképe a magát erkölcsi normákon túlvető liberális vagy „magasabb ember”, aki magát „felvilágosult világpolgárnak” tartotta. Ennek portréját Fessler vázolta fel: isteni arrogancia, isteni durvaság és isteni szemtelenség jellemzi, elveti a patriotizmust, lenézi a filozófusokat, nem hisz a való világban, csak abban, amit neki kell megteremtene, tiszta természeti ember.¹¹¹ Martinovics azért mégsem volt egészen ilyen.

¹⁰² BENDA Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai. III. Naplók, főljegyzések, röpiratok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 358.

¹⁰³ FRANKÓI Vilmos: *Martinovics élete.* Budapest, 1921. 212.

¹⁰⁴ MÁLYUSZ Elemér: *Bevezetés.* I. m. 141., 172.

¹⁰⁵ BENDA Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom.* In: MÉREI Gyula (főszerk.): I. m. 207.

¹⁰⁶ FEJTŐ Ferenc: *Szép szóval. Századvég Kiadó–Nyilvánosság Klub, Budapest, 1992. 218.*; BORECKZY Beatrix: i. m. 78.

¹⁰⁷ FEJTŐ Ferenc: i. m. 218.

¹⁰⁸ KOSÁRY Domokos: i. m. 355.

¹⁰⁹ GYÖRKÖS László: *Vallomások Martinovics abbé emlékezetéből.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.

¹¹⁰ BÁNFFY Miklós: *Naplegenda.* Révai Kiadó, Budapest, 1944. 467–477.

¹¹¹ [IGNAZ Aurel] FEßLER: *Das neue Credo. Eunomia,* 1802. 4. sz. 234–242.

Azt senki sem vitatja, hogy a maga cinikus módján könyörtelen céletikát képviselt. Ha pedig a moráletika felől nézzük a céletikát, akkor ennek a hordozójáról, az emberről és a politikusról aligha lehet elég rosszat mondani. De akkor miért nem vették észre társai, hogy kivel van dolguk? Márpedig ezek közül majdnem felszázan a bíróság elé kerültek, és közöttük kiváló értelmiségiek is. A szokásos válasz: Martinovics sima modorával és széles körű műveltségével magát álcázni tudta. Elmondható az is, hogy az abszolutizmus példát akart statuálni, és valóban felnagyították az összeesküvést, amely – ha nem leplezik le – hamar enyészetnek indult volna, ha csak a francia forradalom seregei meg nem jelennek a közelben. Az is kétségtelen, hogy az embereket elveikért büntették. (Hetet kivégeztek, ketten öngyilkosok lettek és huszonzét került börtönbe.) Ők tisztában voltak azzal, hogy olyan idők járnak, amikor eszmékért és elvekért büntetés jár. Tevékenységük aligha minősíthető megtévesztő csábítás következményének. Közhely, de igaz: a megértés érdekében az embert a saját korába kell elhelyezni; a történeti jelenséget is ezáltal vizsgálhatjuk mint történeti jelenséget. Párhuzamok perze vannak. Mályusz Elemér nyilván túlzásba vitte, amikor Martinovicsot úgy jellemezte, hogy arról rögtön mindenkinek Kun Béla jutott az eszébe. Fraknóinak viszont több humorérzéke volt. 1919-ben elvállalta Martinovics iratainak kiadását, és aztán, amikor megkapta a jó hírt a tiszteletdíjről, később a jó hírt hozó levélre ráírta: „Felajánlottam Martinovics titkos jelentéseit és vallomásait, hogy így a bolsevikiek maguk mutassák be az általa dicsőített Martinovicsot igazi világításban.”¹¹²

A kommunista és antikommunista idealizálással és démonizálással szemben azt hangsúlyozom, hogy a Martinovics-féle összeesküvés a titkostársasági demokratikus kultúra működésének logikus fejleménye. Hogy következtéseinket előlegezzük, Martinovics a titkostársasági mitológia éltetője és áldozata; „áldozataival” együtt hordozója annak a folyamatnak, amelynek során olyan világpolitikai konjunktúra érvényesült, amely alkalmat adott arra, hogy a titokkultusz formáságai közepette az emberben lakozó konspiratív hajlamok valamiféle paroxizmusig fejlődjenek. Martinovics patológiája a normalitásnak másokban és egyes emberekben külön-külön megtestesülő vonásait egyesítette és összegezte határtalan érvényesülési vágyában. Értelmiségi mivoltából következett, hogy igyekezett bekerülni a páholyok világába. Emellett kíváncsi természetű volt, intrikus és összeférhetetlen, ugyanakkor fecsegő, nőkkel meg különösen szívesen pletykált, akiket fel is használt a maga céljaira. (Kisfaludy Sándort például úgy próbálta beszervezni, hogy „multságokat adott”, ahol volt „muzsika és ének”).¹¹³ Volt, akiből viszolygást váltott ki, és akadt olyan kiváló ember, akit vonzott.

¹¹² OSZKK, Fol. Hung. 1802. 23. (Fraknói Vilmos különféle ügyiratai és levelezése.): Egy Martinovics-fotóhoz ragasztva található Fogarasi Béla közoktatásügyi népbiztos sk. gépelt levele: „Tisztelt Fraknói Elvtárs! Ügyében minden intézkedést megtettem. Amint a kézirat megjön, ki lesz adva, és ezel egyidőben tiszteletdíját is kiutalják. Elvtársi üdvözléssel.” (Megköszönöm Szász Zoltánnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.)

¹¹³ KISFALUDY SÁNDOR: *Szépprózai művek*. Szerk.: DEBRECZENI ATTILA. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 192.

Martinovics a világ dolgait egyszerűen látta. A kor mechanisztikus szemléletének kereteiben mozgott, és ezt a szemléletet is tovább egyszerűsítette. Ennek megfelelően még a Természetnek sem voltak titkai előtte: 1787-ben „a leplezett természetről” írt filozófiai értekezést. Az ember – fejtegette – az öröktől létező természet műve, és mivel tökéletesebb szerkezet, „ravaszságával” leigazza a többi állatot, levágja őket, és „halandó lelket” hazudik beléjük.¹¹⁴ Az embereket alantas szenvedélyei vezetik, amikor társadalmaikat alkotnak, és olyanok, mint a rablóbandák.¹¹⁵ „Minden nemzetnek [...], minden tartománynak, minden vallásnak, minden kormányzati formának megvannak a maga tévedései, amelyek hasonlóképpen keletkeztek: így minden nemzet saját tévedéseit igazságnak tekinti.”¹¹⁶ Az emberek csak akkor tudnak megszabadulni szenvedélyeiktől, ha a filozófia legmagasabb fokára jutnak el, csak hogy erre nem képesek¹¹⁷ – nyilván egy kivételével, és ez ő maga: Martinovics. Szerinte a jó titkos társaságok „nagyon hasznosak” lehetnek, mert az uralkodó szolgálatában állva megóvhatják őt azon rossz szándéktól, hogy a népet gyötörje és kifossa. És teszik ezt, ha kell, „észrevétlen és rejtett ellenállással, hogy megóvják a nép javát az uralkodók zsarnokságától és a papok kapzsiségától”. Hiszen ez utóbbiak, főleg a jezsuiták maguk is titkos társaságot alkotnak. Martinovics fájlalta, hogy az ausztriai és bajorországi illuminátusok és szabadkőművesek korántsem olyan fegyelmezettek, mint a jezsuiták. És figyelmeztetett arra, hogy a fejedelmeket segítő titkos társaságba befurakodhat olyan is, „aki filozófus és erényes ember álarcát ölti, de valójában agyafúrt csaló, aki becsapja társait”.¹¹⁸ Vajon ő mit csinált utóbb?

Amikor ezeket fejtegette, akkor Lembergben, az ottani egyetemen fizikát és kémiát tanított. Ahol talán boldogan élhetett volna, ha a személyét övező ellenszenv nem taszítja, és a magyarországi politikai élet felszabadulása nem vonzza Pestre. Szabadkőműves pártfogói révén itt szeretett volna egyetemi állásra szert tenni. De nem járt sikerrel, szerinte a jezsuiták miatt nem, akikben ettől fogva inkább valamiféle démoni erőt látott. A filozófus – Silagi Dénes találó megjegyzése szerint – egyszerre szeretett volna forradalmár és titkos ügynök-tanácsadó lenni,¹¹⁹ abban a titkos társaságban, amelyet a maga módján – mint láttuk – meg is álmodott. Erre jó alkalmat kínált II. Lipót politikája. Először a köznemességet tüzelte röpiratban az arisztokrácia és a klérus ellen, majd belépett Lipót titkos Társaságába, és itt azt a feladatot kapta, hogy parasztmozgalmat szítson a nemesség ellen. A császár bizalmasának és munkatársának hitte magát, de saját jelentőségét az önmisztifiká-

¹¹⁴ MARTINOVICS Ignác: *Filozófiai írások*. [Budapest], 1956. 85.

¹¹⁵ BENDA Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai, I. A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. 23.

¹¹⁶ Uo. 11.

¹¹⁷ Uo. 23.

¹¹⁸ Uo. 26–27.

¹¹⁹ SILAGI Denis: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. I. m. 174.

cióval is fokozni próbálta. Láta, hogy fölötteseit izgatják az illuminátusok, ezért úgy adta ki magát, mint aki azok világába is beépült. Jelentéseiben az illuminátusok, a szabadkőművesek és a jezsuiták – egész kontinenst behálózó – borzalmas összeesküvéseivel ijesztgette a hatalmat, majd azzal nyugtatta meg, hogy Magyarország sikerült őket megnyernie őfelsége számára.¹²⁰ Azután a bécsi illuminátus világ titkait is feltárta. Jellemző, hogy egyik jelentésében a cseh kancellária tisztségviselőinek nevét egyszerűen átmásolta a veszélyes illuminátusok listájába.¹²¹ Kérdés: annyira beleélte magát a besúgó-szómágiába, hogy elveszítette az önkontrollt, vagy felettesei hiszékenységében bízott? A pesti rendőrfőnökből bízhatott, mert az „isteni embernek” minősítette őt, méghozzá Lipót császárhoz intézett feljegyzésében.¹²²

Lipót nem hitt el mindent besúgóinak, viszont Martinovics azt írta, amit fölöttesei hallani akartak, a császár halála után meg már ő akarta meghatározni, hogy mit akarjanak hallani.¹²³ Lipót halála után azonban egyszerű besúgó lehetett csak. Bár továbbra is húzott némi kegydíjat, szolgálatait külön is jutalmazták, apáti címmel is kitüntették, de egyre inkább kegyvesztettnek és mellőzöttnek érezte magát. Szorgosan jelentett a demokraták veszélyes szándékairól, forradalmi és köztársasági terveikről. Uralkodóellenes merényletekkel riogatta az udvart, és hosszasan ecsetelte az elégedetlen közhangulatot, valamint az új uralkodó alkalmatlanságát. Valójában saját rendszerkritikáját adta elő, és saját véleményét is a feljelentettek szájába adta, a korábbi reformpolitika folytatását javasolta és azt, hogy ismerjék el a forradalmi Franciaországot, amely akkor alkotmányos királyság volt.

1793 nyarán – látva a francia forradalom sikereit – azonban elfordult az uralkodótól. A magyar reformnemességben keresett szövetségest, az uralkodó ellen írt röpiratot, és a nemesség kiirtásának szándékával vádolta a Habsburg-házat. Arra készült, hogy összehívják a diétát, ahol majd nagy szerep vár rá. (A felvilágosodott rendiség szellemében alkotmánytervet is készített.) De mert erre nem került sor, az érvényesülésnek egyetlen tere maradt: a titkostársasági élet.¹²⁴

Martinovics szervezkedett, fontoskodott, de nem ő teremtette a titkostársasági mozgalmat, hanem az őt, amennyiben mozgásteret biztosított számára. A mozgalom pedig az abszolutista és rendi reakcióra adott válaszként bontakozott ki. A politizáló demokratikus titkostársasági kultúra színterei közben némileg megváltoztak. Mert a radikálisabban gondolkodók nagy része már nem a páholyokban politizált, hanem az időközben megalakuló olvasóegyletekben vagy – a besúgójelentések szerint – a klubokban.¹²⁵

¹²⁰ BENDA Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*, I. I. m. 453–492., 578.

¹²¹ Uo. 703.

¹²² Denis SILAGI: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. I. m. 113.

¹²³ Uo. 132.

¹²⁴ BENDA Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom*. I. m. 192–193.

¹²⁵ BENDA Kálmán: Bevezetés. In: uő (szerk.): *A magyar jakobinusok*, I. I. m. LI–LIV.

A magyar titkostársasági mozgalom hálózatát elsősorban hajdani jozefinisták, közülük is azok az értelmiségiek, írók, tanárok, ügyvédek alkották, akik József abszolutizmusának bukásával elveszítették állásukat és nem tudtak igényeiknek megfelelő pozícióba kerülni. Ha eszményeiket nem is, de a partikularizmus és univerzalizmus dilemmáját újra kellett gondolniuk. Más szóval politikai szövetségest kellett keresniük és sokban annak igényeihez igazodniuk.

Korábban, József mellett többeket kínzott a kétely, hogy a „közjő” szolgálatában szembekerültek a hagyományos alkotmánnyal és a hozzá ragaszkodó nemzettel, egyszóval a hazával. Úgy vélték azonban, hogy az általános emberi szabadság, a természetjog követelményeinek érvényesítésével igenis az országot szolgálják. Amikor 1785-ben szemrehányást tettek Hajnóczynak azért, mert az alkotmányellenes viszonyok dacára alispáni hivatalt vállalt, így válaszolt: „... azt hiszem, ha így élek, egyszerre vagyok emberbarát és hazafi, vagy ha ez szembekerül egymással, inkább nevezzenek emberbarátnak, mint hazafinak.”¹²⁶ A fogalmazás meglehetősen kétértelmű: Hajnóczynak az emberbarát egyszerre volt hazafi – viszont kérdés, hogy utóbbi egyszerre emberbarát-e, vagy a haza csak a nemesi hazát és a nemesi előjogok védelmét jelenti számára.

1790 után néhány évig úgy látszott, hogy a felvilágosodott rendiség és Lipót reformpolitikája feloldja az univerzalizmus és a partikularizmus dilemmáját, és a hazáért lelkesen tüntető nemesség, illetve annak egy része megnyerhető a felvilágosodás szellemében fogant társadalmi reformoknak. A felvilágosodás értelmiségi hívei először a rendi világ politikai erőihez próbáltak kapcsolódni. Hajnóczy József például több röpiratban is olyan reformok (köztehveriselés, egyenlőség, tulajdonszerzés szabadsága) szükségességéről próbálta meggyőzni a nemességet, amelyek magának a rendszernek a felszámolását eredményezték volna, még akkor is, ha hangsúlyozta, hogy mindez kivihető „a jelen feudális rendszer” fennmaradása mellett.¹²⁷ Valójában Hajnóczy és mindazok az eszmetársai, akik – hódolva a röpiratírás divatjának – a nagy eszmények gyakorlatba ültetésének módozatain töprengtek, radikálisan átértelmezték a feudálisnak nevezett rendszert. Ám miután a központi hatalom, majd a nemesség elzárkózott reformjaik elől, antifeudális szenvedélyeik mások mellett a nemesség ellen fordították őket. Akadt olyan, aki valósággal gyűlölte a nemességet. Lackovics János, Martinovics gyermekkori barátja katonatisztként követelte a magyar nyelv bevezetését a hadseregben, ám a diéta nem állt ki mellette. Ő ezért bosszút akart állni az országon, a nemzeten és mindenekelőtt az arisztokrácián, amelynek az írtására készült. Közben a francia forradalom intézményesítette az antiarisztokratizmust, és elkezdődött az arisztokrácia lefejezése, majd 1793 januárjában a királyt is kivégezték. Most már Hajnóczy is „a francia revolúcióban élt lelkestől-testestől” – emlékezett Kazinczy

¹²⁶ Uo. 48.

¹²⁷ Uo. 381.

1811-ben.¹²⁸ Ebben szerepe volt annak is, hogy Hajnóczy, az aszódi evangélikus lelkész fia, nem volt nemes. Ez II. József számára előny volt, hiszen iránta való hűségre kötelezte, de 1790 után hátrány lett és csak nehezen tudott állást találni a kamaránál. Ő azért akart demokratikus mozgalmat indítani, hogy a nemességet engedményekre vegye rá.

Amikor Martinovics újra megjelent a színen, a pesti „forradalmárok” már szervezkedésen törték a fejüket. Hajnóczy szervezte be a kíváncsi papot, ő sugallta neki, hogy szervezeti kereteket teremtsenek. „De – írta Benda Kálmán – mindaz, ami eddig csak elméleti volt, Martinovics kezében gyakorlativá vált.”¹²⁹ Gyakorlati gondolkodásra vall az is, hogy 1793 szeptemberében ő maga számolt be a rendőrminiszternek a magyar jakobinusok titkos szervezkedéséről. Ilyenformán dokumentálta saját megbízhatóságát,¹³⁰ majd átvette a mozgalom irányítását. Két titkos társaságot szervezett. A Reformátorok Társasága programját kis katekizmusban fejtette ki, és mivel a nemességhez szólt, latinul írta. Ebben a felvilágosodott rendiség elképzeléseire igazodott: felkelésre buzdított, a Habsburgoktól való elszakadásra, köztársaság felállítására, az állami adó eltörlését követelte, kétkamarás országgyűlést javasolt (az elsőt a nemesség, a másodikat a nem nemesek részére, a jobbágy bérlővé minősítését szorgalmazta. A társaság élére sikerült beszervezni egy libertinus grófot, akit egyébként senki sem becsült sokra.

A második szervezet, amelyről az első tagjai nem is tudhattak, a Szabadság és Egyenlőség Társasága volt. A forradalom nyelvén: franciául szóló kátéja elvi értekezés a demokrácia követelményeiről. A királyok, a nemesek és a papok ellen rejtett, ám nyilvánvaló módon való fellépésre hívott fel, olyanformán, hogy a „szent zendülést” csupán „a felvilágosodás” szüleményének hirdette. Célként viszont a királyság eltörlését és „demokratikus respublica” felállítását jelölte meg.¹³¹ Így azt is lehetett mondani, hogy a demokratikus forradalom a történelem műve.

Erre a történelemre való hagyatkozásra már azért is szüksége volt Martinovicsnak, mert az egész szervezkedés némileg ellentmondott korábbi elvi és gyakorlati politikai megfontolásainak. Éspedig annak, hogy 1792-i röpiratában (*Status regni Hungariae anno 1792*) elítélte a „zendülést”. „A zendülés és a forradalom között – fejtegette – nagy a különbség: az előbbi összeesküvők gonosz akarátának műve az állam szent törvényei és az igaz engedelmesség ellen. A forradalom viszont a törvények sebeit és hibáit orvosolja, amikor a privilégiumokat és kiváltságokat gyökerestül kiirtja. A zendülés tehát méreg, a forradalom pedig a polgári társadalom betegségei ellen a leghatékonyabb orvosság.”¹³² Magyarország szerinte a zendülés

¹²⁸ *A magyar jakobinusok iratai*, III. I. m. 367.

¹²⁹ BENDA Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom*. I. m. 195.

¹³⁰ VÁCZY János: *Kazinczy Ferencz és kora*. I. Budapest, 1915. 480.

¹³¹ *A magyar jakobinusok iratai*, I. I. m. 1031., 1036.

¹³² Uo. 774.

mételyétől leginkább fertőzött európai ország, bár három jótékony forradalmon esett át: először Mátyás király jóvoltából, majd amikor a Habsburgok kerültek trónra és végül II. Józsefnek köszönhetően. A francia forradalomra csak óvatosan céltzott. Ekkortájt úgy vélte – amint megvallotta Laczkovicsnak –, hogy a franciák olyanok, mint a jezsuiták, és: „Nem szeretem a forradalmakat, ahogy a franciákat és betegségüket sem”¹³³ (mármint az úgynevezett francia nyavalyát: a szifilisz). Jó egy esztendő múlva azonban már francia támogatás reményében szervezett forradalmat, mindekelőtt a „történelemmel szövetkezve”, mintha magában és társaiban nem érzett volna elég erőt – vagy inkább mintha nem érezte volna, hogy a történelem mellette és mögötte áll. Sőt még meg sem nevezte a történelmet, csak valamiféle újabb jelenségekre hivatkozott mint kényszerítő erőkre, amelyek elbeszélése szerint hol ellenállhatatlan erővel hatottak, hol pedig egyszerű emberi elhatározások termékei voltak. Istent úgy eltávolította az emberi világból, hogy még a helyére sem ültetett senkit. 18. századi dosztojevszkiji figura lett, aki nem mondta ugyan, hogy ha nincs Isten, minden szabad, de így járt el. A magát szabadnak hívó ember viszonylagos szellemi nagysága és végtelen erkölcsstelensége tárul fel tetteiben és szavaiban. A púpos pap egyszerre volt kiszámítható és kiszámíthatatlan, mint egy pogány isten, aki egyszerre él valami csodás mitológia és a mindennapi realitások világában. A kor nagy értékfogalmait (szabadság, testvériség, egyenlőség, testvériség és a zsarnokok megdöntése) jelző úgynevezett hieroglifákat tervezett – a főnöki hieroglifára, egy négyzetre pedig olyan betűket helyezett, hogy azokat kétféleképpen lehessen olvasni: vagy úgy, hogy DIJM (Docteur Ignace Joseph Martinovics), vagy úgy, hogy IJDM (Illuxit Jupiter Deus Maximus = Világol Jupiter Főisten). A négyzög közepén a kis kör ponttal a napot jelentette, a belőle négy irányba kiinduló három-három párhuzamos vonal a sugarak megoszlását, a négyzög pedig a világ határait, ameddig eljutnak a bölcsesség sugarai.¹³⁴

Mai fejjel csak csodálkozhatunk azon, hogy okos emberek ilyesmivel szórakoztak. De el kell fogadnunk, hogy a titkostársasági mitológiának megvolt a maga varázsa. Különösen akkor, amikor a történelem is csodákat produkált. A francia forradalom maga volt a történelem csodája, az új vallás. Talán az lett volna a csoda, ha a „zendülések hazája” – hogy Martinovics nézeteinek parafrázisával éljünk – tétlen maradt volna, nem engedve a varázsnak, ami a német szobatudós írókat és filozófusokat oly lázba hozta, hogy akadt, aki Párizsba ment forradalmat látni.

A titkostársasági élet és mitológiája így a közélet felfüggesztésének az egyik következményeként bontakozott ki. Velejárója volt a titkozatoskodás,

¹³³ Uo. 783.

¹³⁴ BENDA Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai, II. A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai, 1794–1795.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 208–209.

amit annyira elfogadtak a tagok, hogy nem igazán vitatták meg a mozgalom szálait összefogó és bonyolító vezérük elképzeléseit, aki kiterjedt francia kapcsolataival is szédítette őket, és talán maga is hitt bennük.

Martinovics a kétlépcsős forradalmat irányítani hivatott kettős szervezet „a felvilágosodás és az illuminizmus kivonatának” állította be, éppen Szentmarjay Ferenc előtt, aki először visszariadt a „ravasz csalástól”, de azután magával ragadta a főszervezők közé saját – mint később ő maga vallotta – „tapasztalatlan kíváncsisága”, és Martinovics személyes varázsa.¹³⁵ A szervezkedés „naiv módja” tetszett Hajnóczynak is, az, ahogy „a felvételi szabályokban” egyszerre rejtve és mégis nyilvánvalóan körülírták, hogy miként szervez be minden egyes tag két új tagot, és így majd ezrekre dagasztják a tagok számát, anélkül hogy ezek ismernék egymást. És ha majd 200 000 főre nő a táboruk, kirobantják a forradalmat, természetesen Robespierre beleegezésével.¹³⁶

A játékos ösztön feltámadása – a titok kultusza – elnyomta az aggodalmakat, a titkostársasági élet komolysága és komolytalansága egyszerre érvényesülhetett. Sokan ez utóbbira hivatkoztak, amikor bíróság elé kerültek. Arról természetesen hallgattak, hogy a történelem játékoságában bíztak, abban, hogy a francia seregek olyan közelbe kerülnek, hogy nemcsak meg lehet kísérteni, hanem végre is kell hajtani a rendszerváltoztatást. Végzetes naivitás? A perben többen is elmondták, hogy Magyarországon nincs lehetőség a forradalomra. Csakhogy a tömegek lázadásától mégis lehetett tartani. 1784-ben Erdélyben robbant ki parasztfelkelés, és ennek óriási visszhangja volt egész Európában – mert mindenki a maga módján próbálta kihasználni, ki a nemesség, ki az uralkodó ellen. A magyar nemesség a parasztfelkelés rémével igyekezett mozgósítani. Lipót később a parasztokat lázította ügynökeivel. És ekkor felvillant a kérdés: mi lesz, ha közelednek a francia seregek? Mit tesz a már innen-onnan ingerelt parasztság? Fessler Ignác Aurél nem szerette Martinovicsot, de úgy vélte, hogy egykori barátja összeesküvésével „a szülési fájdalmakat saját hazája számára enyhíteni akarta, ahol az adott viszonyok között fájdalmasabbak és rombolóbbak lettek volna, mert Magyarországon a közember szellemi és érzelmi műveltsége, jogfelfogása mélyen alatta állt, mint a francia köznépé”.¹³⁷ A szakirodalom ezt a helyzetértékelést nem szokta mérlegelni. A vádlottak sem vallottak ilyesmiről. De azt nyilván kezdeti naivitásukban is felismerték, hogy ha ilyesmit elmondanak, akkor a felségsértés vádja igazolódik. Szentmarjay vallomásaiban önmentésnek állította be a mozgalmat, mert az „alternatíva” nem volt más, mint „vagy anarchiába fulladni, vagy orosz vagy török megszállás”.¹³⁸ Batsányi János – akit 1794-ben ártatlanul fogtak perbe – 1793-ban Aranka

¹³⁵ Uo. 111.

¹³⁶ Ifj. BARTA János: Illúziók és realitás a magyar jakobinusok mozgalmában. *Századok*, 1995/4. 895.

¹³⁷ Ignacz Aurelius FESSLER: *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. X. Leipzig, 1825. 664.

¹³⁸ *A magyar jakobinusok iratai*, II. I. m. 110.

Görgynek azt írta Erdélybe, hogy „mivel az észnek józan világossága előre nem ment, revolution à la Hora és Closka fog lenni”.¹³⁹ És ebben semmi románellenesség nem volt. Az 1784-es parasztfelkelést a román értelmiségiek is elmarasztalták, mert rossz színben tüntette fel őket az udvarban, és akkor eleve elhatárolták magukat az ilyen fajta tömegerőszaktól. Batsányi, miután a kihallgatásán Martinovicsról mint szerbről beszélt, hozzáfűzte valamósághoz, hogy egyetlen nemzetet sem gyűlöl,¹⁴⁰ később a *Der Kampf* című filozófiai költeményében pedig világpolgárként szólalt meg.

Az egész jakobinus mozgalomban volt valami világpolgári racionalitás. Nincs okunk kétségbe vonni: Martinovics igazat mondott akkor is, amikor testvérének úgy vallott, hogy „hazámat gyermekkoromtól kezdve nagyon szerettem”.¹⁴¹ Patriotizmusa aritmetikus volt, és nemzetek fölötti. Atyai ősei albán nemesek lehettek, akik a török elől menekültek Magyarországra. Apja katona volt, aki kapitányságig vitte. Anyja budai polgárlány volt, akinek nemzeti hovatartozásáról nem tudunk. Martinovics anyanyelve állítólag szerb volt, de már gyermekkorában otthon megtanult magyarul és németül.¹⁴² Magyar és szerb levelét nem ismerjük. Besűgőjelentéseit németül írta, a nemeséghez latinul szóló, forradalmi eszméit franciául fejtegette és bizalmasaival is franciául levelezett.

Szekfű Gyulának sok igaza lehet abban, hogy „Martinovics műveinek egyébként a gyűlölködő kifejezésmód mellett a legsekélyesebb racionalisztikus gondolkodás, s abból származó elvont unalom a fő jellemvonása”.¹⁴³ Valójában azonban csak a professzionális politika nyelvét beszélte, hiszen például Metternich végtelen elmélkedései is hasonló jellegűek. A kátékban pedig benne voltak azok a hívószavak, amelyek láttán és hallatán megdobbant a felvilágosodás jegyében tájékozódó ember szíve. Az általános hitvallásszerű tételek mögött azonban racionális és valóságra tekintő számvetések húzódtak meg. Martinovics nem egyszerűen a forradalom kíméletlen mechanikáját próbálta előre programozni, hanem a maga módján a forradalom megszélesítését is, valamiféle egyensúlyi állapot kialakításával.

Martinovicsnak két arca volt: a jakobinus és a lipóti intrikus-politikus játékmesteré. Ő és Laczkovics a per folyamán úgy állították be magukat, mint a Reformatio Leopoldina folytatói, és ez nem csak az önvédelem kódosított reflexe volt.¹⁴⁴ Mint utaltam rá, Martinovicsot Lipót többször is fogadta, és a császár politikája a titkostársasági kultúrából nőtt ki, és arra hatott vissza. A magyar jakobinusok számára példa lehetett a lipóti Társaság mint propagandaközpont, amely írásaival uralta a politikai tájat. Példa volt az

¹³⁹ BACSÁNYI János: *Költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben*. Szerk.: TOLDY Ferencz. Heckenast, Pest, 1865. 252.

¹⁴⁰ *A magyar jakobinusok iratai*, II. I. m. 177.

¹⁴¹ Uo. 312.

¹⁴² SILÁGI DENIS: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. I. m. 65.

¹⁴³ SZEKFI Gyula: *Magyar történet*. V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936. 92.

¹⁴⁴ SILÁGI DENIS: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. I. m. 175–176.

is, ahogy Lipót a különböző társadalmi erőket egymás ellenében próbálta kijátszani, ami akár a társadalmi egyensúly megteremtését célzó igyekezetnek is tekinthető. A forradalmi szervezkedő Martinovics *A magyarországi reformátorok titkos társaságának katekizmusában* (bár, amikor katekizmusként, csodálta) elmarasztalta Lipótot, mint aki „machiavellizmusával és csábításaival, megvesztegetéseivel a diétát kijátszotta”.¹⁴⁵ Pedig ekkor – miközben Leopoldus Machiavellusnak nevezte¹⁴⁶ – éppen ebben követte, hiszen saját machiavellizmusával csábított. Ugyanakkor Martinovics működésképesnek, korszerűnek és méltányosnak tetsző rendszert tervezett. A kétkamarás parlament a társadalmi egyensúly biztosítását célozta, ráadásul meglebegtette a szerbek és talán az erdélyi románok előtt a nemzeti autonómia valamiféle lehetőségét azzal, hogy nemzeti követeléseik kidolgozására lehetőséget biztosított. Martinovics – 1793 augusztusának elején – alkotmányterve összeállításakor nem egyszerűen számot vetett a soknemzeti valósággal, hanem a radikális természetjogi szemléletet a lipóti kísérletezés tapasztalataival ötvözte.¹⁴⁷ Sajnos az alkotmányterv eredetijét nem ismerjük. Csak azt a változatot, amelyet kihallgatása alkalmával emlékezetből vetett papírra,¹⁴⁸ és elképzelhető, hogy ebben, ekkor a lipóti vonásokat eltűlozta.

Martinovics alkotmányterve szerint Magyarország „önálló köztársaság”, természetesen „valamennyi tartománnyal (Länder), melyek eddig hozzátartoztak”, köztük Horvátországgal és Erdéllyel. Az országot tartományokra (Provinz) osztják, amelyek befelé oszthatatlan köztársaságok, kifelé pedig federált tartományok. Az egész Magyar Köztársaság (Ungarische Republik) „egy szabad népből áll”: „A szuverenitás az egész nemzeté.” A nemzet alkotói: a király, a nemesség és a nép. A király a főrend, a nemesség a második rend, a nép a harmadik. Az országgyűlésen a három rend képviselheti magát; az első kettő jövedelmeinek arányában küld követeket az országgyűlésre, a harmadik rend választ, viszont nemes nem választható. A végrehajtó hatalom a király kezében van, és a nemzeti tanács elnöke által érvényesíti. A nemzeti tanács a provinciák képviselőiből áll. A király a haza atyja, és a trón a Habsburg-házé. Minden tartomány maga dolgozza ki a saját alkotmányát, amelynek a főalkotmánnyal összhangban kell lennie. „Minden tartománynak joga van a maga tartományi nyelvét az iskolákba és a közhivatalokba bevezetni és tartományi szokásait gyakorolni, ha ezek nem hátrányosak a nemzeti alkotmányra.”

Mindezt azért idéztem ilyen hosszan, hogy érzékeltessem: miként birkózott Martinovics a társadalmi és etnikai valóság alkotmányjogi fogalmakkal való leírásakor. Látszólag minden egyszerű, de csak papíron. Hiszen itt megvan a nemzet és a nép egysége, ahogy ezt a modern francia nemzetfo-

¹⁴⁵ *A magyar jakobinusok iratai*, I. l. m. 1003.

¹⁴⁶ Uo. 1007.

¹⁴⁷ SILAGI Denis: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. I. m. 157.

¹⁴⁸ *A magyar jakobinusok iratai*, I. l. m. 897–908.

galom is megköveteli, ugyanakkor sikerült ezt az etnikai valósághoz igazítani. De nem derül ki, hogy miképpen próbálta ennek az alkotmánytervnek megnyerni az érdekelteket. Ha itt vannak a franciák, akkor elvben a forradalom pillanat műve, de ehhez fel kellett volna készíteni a – nemesi – közvéleményt. Erre latin röpiratban vállalkozott Martinovics. A natio hungaricának az angol alkotmány példáját ajánlotta, amelyben a Habsburg-házat az ország elnyomásával vádolta és Ferenc királyt imbecillisnek nevezte. A nemzet nemzetek szerinti tagolására megnevezte a föderációt alkotó tartományokat: illír (szerb-horvát), szlovák és román provinciák felállítását javasolta a nemzeti megoszlás és a földrajzi, topográfiai adottságok figyelembevételével. A Reformátorok kátéjában ki is fejtette a föderalizáció programját a tartományok megnevezése nélkül.¹⁴⁹ Miután a jakobinusok irataik jelentős részét elégették, nem tudjuk, hogy miként fogadták Martinovics ezen elképzeléseit. Valószínűleg nagy vonalakban egyetértettek vele, a részleteket az általuk irányított erőkre bízhatták. Laczkovics például akkortájt, amikor Martinovics lediktálta neki az alkotmánytervet, egyik levélben leszögezte, hogy „vármegyék teszik a nemzetet”, az alkotmány ügyét a vármegyékben kell megvitatni.¹⁵⁰ Ez jobban megfelelt a hagyományos alkotmányjogi szemléletnek, mint Martinovics megnyilatkozásai. Kazinczy vallomásában arra emlékezett, hogy a Reformátorok kátéja fegyverfogásra szólított, és „pannoniai köztársaság felállítására az amerikai köztársaság mintájára”.¹⁵¹ (A kátében egyébként csak szövetséges köztársaságról van szó.) Kazinczy természetesen úgy nyilatkozott, hogy megrémült a háború gondolatától, és a kátét elégette. De annyira nem riadt meg, hogy a magyar színház ügyében ne agitált volna oly módon, hogy ha erről szóló leveleit olvassuk, ne gondoljunk mi is valami rosszat: netán azt, hogy a magyar színház felállítása ürügyén politikai agitációt folytatott.¹⁵² Nagykárolyban, a főispáni beiktatás alkalmával például társaival együtt feltehetően erdélyieket is igyekeztek bevonni a készülődésbe.¹⁵³ A szervezkedők magyar színházról beszéltek, de valami nagyobb világtörténeti színjátékra készültek. A világnézet éppen úgy ösztönözte erre, mint az egzisztenciális bizonytalanság és a fenyegető marginalizálódás. Martinovics talán őszinte volt, amikor megvallotta őfelségének, hogy „a francia szabadságláz ragadta magával a sértések miatt felfűtött kedélyeket”.¹⁵⁴

Ám ne felejtjük, hogy néhány évvel korábban a politika berkeiben bennfentesebben mozgó, anyagilag is konszolidált birtokos nemesek és arisztokraták maguk is Magyarország függetlenségének érdekében kerestek

¹⁴⁹ *A magyar jakobinusok iratai, I.* 1010–1011.

¹⁵⁰ Uo. 923.

¹⁵¹ *A magyar jakobinusok iratai, II.* I. m. 348.

¹⁵² BERLÁSZ Jenő–BUSA Margit–Cs. GÁRDONYI Klára–FÜLÖP Géza (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII.* Budapest, 1961. 37–38.

¹⁵³ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 21.

¹⁵⁴ *A magyar jakobinusok, II.* I. m. 744.

szövetségést Poroszországban és Angliában. Például Vay Miklós,¹⁵⁵ akit Kazinczy oly lelkesen éltetett még 1794. július dereka felé Hajnóczyhoz inézett levelében.¹⁵⁶

1794 júliusának második felében az államhatalom lecsapott a bécsi jakobinusokra, és az éppen Bécsben szervezkedő Martinovicsot is elfogta. Ő pedig vallott, elárulta a magyarországi hálózatot, és közben egyre fantasztikusabb történeteket vázolt fel, hogy kiemelje az összeesküvés veszélyességét és felnagyítsa saját szerepét és erejét. Nagyobb baj volt, hogy a Bécsbe vitt négy direktor is mindent elmondott, mert először nem fogták fel a helyzet komolyságát, és kihallgatóik az őszinte vallomásért cserébe elnéző magatartást ígértek. Egyébként nemcsak ők éltek a tervezetések világában. A lengyel nemzeti felkelés megvívása, leverése és az azt követő nemzeti törekvések során újabb és újabb tervek és elképzelések születtek arról, hogy miként lehetne a magyarokat is bevonni a Habsburg Birodalom föderalizálásába vagy egyenesen a Birodalom ellen irányuló közös fellépésbe, amelyet Franciaország is támogatna. Ezek közül a legnagyobb horderejű a magyar és az osztrák jakobinus mozgalommal való együttműködés gondolata volt, hiszen a titkos ügynökök feljelentései és a lengyel emigránsok emlékezései szerint a cél 30 000 fegyveres kiállítás és bevetése lett volna.¹⁵⁷ Bécsben okkal rettentek meg és örültek is. Az illuminátus és szabadkőműves összeesküvők utáni állandó kutatás végre eredménnyel járt. Igaz, hogy a jakobinusok nem voltak valódi illuminátusok, de a két titkos társaság felállítását az illuminátus rend kettős tagolásának modelljét követte.¹⁵⁸ Szabadkőműves kátéokra emlékeztetett a két társaság kátéja is. A beavatás is a szabadkőműves életből ismert mozzanat, a beavatottnak beavatójukat mesternek kellett szólítaniuk. Zinzendorf, a magyarbarát államférfi, a szabadkőművesség nagy pártolója is visszarettent,¹⁵⁹ az államtanácsban viszont tiltakozott, hogy besúgókkal szerveztessenek titkostársasági mozgalmakat.¹⁶⁰

Bécsben sokan örülhettek azért is, hogy végre példát lehet statuálni, a minap még renitenskedő nemességét engedelmességre lehet inteni, az arisztokratákat pedig egykori titkáraik meghurcolásával lehet fegyelmelni. El is terjedt a híre Magyarországon, hogy az egész összeesküvést az udvar szerveztette.¹⁶¹

A helyzet tragikumához tartozik az is, hogy a magyar alkotmányos királyság egyik ideológusának, az ismertett 1785-ös reformprogram főszerzőjének, Ürményi Józsefnek mint személynöknek, a Királyi Tábla elnöké-

¹⁵⁵ SZAKÁLY Orsolya: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós (1756–1824)*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2003. 99–135.; úő: A brit–magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete. *Századok*, 2005/5. 1207–1232.

¹⁵⁶ Kazinczy Ferenc levelezése. *XXIII*. I. m. 37.

¹⁵⁷ RING Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” *A nemesi Köztársaság válságának autonómiaja*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 222–227.

¹⁵⁸ Silagi Denis: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. I. m. 169.

¹⁵⁹ Uo. 201.

¹⁶⁰ Ernst Joseph GÖRLICH–Felix ROMANIK: *Geschichte Österreichs*. Innsbruck–Wien–München, 1977. 306.

¹⁶¹ *A magyar jakobinusok iratai*, III. I. m. 92., 96.

nek kellett vezetnie a koncepciót. Ráadásul miután az egyik volt besúgó összeesküvő őt is feljelentette, a rendőrminisztérium elmozdítását javasolta. Nem kétséges, hogy Ürményi fenyegetett helyzetében is igyekezett ellensúlyozni a per vérszomjas mérnökeinek: Sándor Lipót nádornak és a bugris pszichopata közvádlónak a buzgalmát, és neki köszönhető, hogy kevesebb embert tartoztattak le, és kevesebbet marasztaltak el a felségsértés bűnében.¹⁶²

A vádlottak a felségsértés vádját természetesen elutasították. A forradalmi kátékat természetjogi értekezésnek minősítették. (Nem véletlen, hogy a diéta közigazgatási bizottmánya a maga cenzúra-törvénytervezetében először kikötötte, hogy azok a munkák, amelyek természetjogi, közjogi és népjogi kérdéseket elméletileg, „absztrakt módon” taglalnak, nem minősülnek felségsértésnek. 1793 elején a későbbi tárgyalások folyamán ezt a kitételt feleslegesnek minősítették.)¹⁶³ A vádlottak kihallgatásuk során azt hangoztatták, hogy Magyarországon egyáltalán nincsenek meg a forradalom feltételei. És úgy tűnik, a magyar jakobinusok valóban nem hazudtak, amikor azt közölték, hogy mozgalmukat ők maguk akarták felszámolni. Szentmarjay úgy vallott, hogy miután kiismerte Martinovics fogvatékoságait, elhatározta: ha továbbra is forradalmat akar, feljeleníti, mert a forradalmak becsvágyó csirkefogók művei, pusztítással és pusztulással járnak.¹⁶⁴ Hajnóczy pedig úgy nyilatkozott, hogy letartoztatásuk napján jött volna össze Szentmarjával és Laczkovicsal, hogy „ezt a társaságot felszámoljuk”.¹⁶⁵ Nyilván belátták, hogy a franciák messze vannak, és a készülődés értelmét veszítette. Mintha Martinovicstól is meg akartak volna szabadulni, aki vallatói előtt tréfának minősítette azt, hogy Hajnóczynak francia segítségről beszélt.¹⁶⁶

Martinovics vallomásaiból mégis talán az tetszik ki a legvilágosabban, hogy Magyarországon igazán csak ő hitt – vagy legalábbis úgy tett, mintha hitt volna – a titkostársasági szervezkedés hatékonyságában, miközben tisztában volt ennek viszonylagos voltával is. Vallomásaiban a világtörténelmet titkos társaságok működésére vezette vissza. A nagy ellenfél a jezsuita titkos társaság, ez a teokrácia, más szóval a régi, felvilágosodás előtti, ám állandóan fenyegető abszolutizmus bázisa. A szabadkőművességet hatalmas világvallásként jelenítette meg a maga ágazataival. Szerinte Cromwell állította fel az első „filantropikus” társaságot. Amerika is ilyen társaság működésének az eredménye. A szabadkőművesség részét alkotják a jakobinusok, a forradalmi Franciaország az illuminátusok „egyházának” minden tagját jakobinusnak, franciának tekinti. Ő maga még Lipót császár utasítására lépett kapcsolatba a franciákkal, és – mint hangoztatta – valójában

¹⁶² PRUZSINSZKY Sándor: *Ürményi József*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 240–259.

¹⁶³ *Opus excelsae deputacionis regnicolaris in publico-politicis quoad objecta articulo 67. anni 1791. regnicolariter sibi delata elaboratum*. Poson, 1826. 31., 85.

¹⁶⁴ *A magyar jakobinusok iratai*, II. I. m. 113.

¹⁶⁵ Uo. 366.

¹⁶⁶ Uo. 149.

csak az elhunyt uralkodó végrendeletének a végrehajtója.¹⁶⁷ De ahogy a császár is csak eszköznek tekintette saját Társaságát, alázatoskodó szolgája is úgy tett, mintha az összeesküvést oly módon volna, hogy ha kell, azt egyszerűen felszámolja vagy az éppen erősebb fél – legyen az forradalom vagy a hasonlóképpen kezdeményező császár – szolgálatába állítsa. Ennek megfelelően hosszasan fejtegette, hogy az első forradalomnak nemcsak hogy nem volt realitása, de a demokratikus társaságnak egyenesen le kellett volna rombolnia az arisztokratikus társaságot.¹⁶⁸ Végrendeletében is ezt vallotta. Sőt, Laczkovics vallomása szerint is csak provokálni akartak egy nemesi felkelést, hogy azt felszámolva új alkotmányt léptessenek életbe, azt, amelyet még 1793-ban vetett papírra Martinovics. Ez ugyanis elismeri a királyság intézményét – ennek viszont ellentmondott a szerző demokratikus programja, amely a francia forradalom legradikálisabb szakaszának megnyilvánulásaihoz hasonlóan radikális volt.¹⁶⁹ Martinovics azonban csak akkor ismerte el, hogy az uralkodó ellen vétkezett, amikor látványosan megfosztották papi tiszttségétől. És talán csak akkor nem hazudott, vagy nem került ellentmondásba saját magával, amikor azt hangoztatta, hogy az emberiség javának érdekében járt el, ezt ugyanis sokféleképpen lehet értelmezni.

*

Vérmező után a titkostársasági demokratikus kultúra mitológiája is kezdett a semmibe hanyatlani. 1809-ben Horvát István bizalmas baráti körben óvatosságra intett: „Ellene szegeztem magamat minden társaság kezdésnek is, mondván, hogy a magyar most még titkos társaságba nemigen való. Csak e volt szavam a közbeszélgetésekben: várnunk köll az időig míg vagy alkalmasabb és bátorságosabb környülállások támadandnak, vagy pedig hitelesebb talpköre állíthatjuk kezdetünket.”¹⁷⁰ Ez kimondatlanul is utalás volt az egykori magyar jakobinusok összeesküvésére. A túlélő résztvevők inkább hallgattak, akik pedig a tiltott és a magántársasági nyilvánosságnak örvendő demokratikus kultúra légkörében nőttek fel, azok közül sokan nem is nagyon értették a Vérmezőhöz vezető fejleményeket, sokan pedig csak bizalmas körben adták tovább, amit tudtak. Pulszky Ferenc sokat tudott, mert az 1850-es évek elején Angliában regényt írt a vértanúkról. Kossuth Lajos már kevesebbet. Ő csak mozgalmat látott az egészben, amelyet az összeesküvés vádjával számoltak fel. Strukturális vakság ez, mert ő már a modern nyilvánosság embere és hőse volt. A 19. század második feléből visszatekintve egyenesen abszurdnak tűnt, hogy tervezetést, utópisztikus politikai program magánkörben való terjesztését összeesküvésnek minősítsék.

¹⁶⁷ Uo. 312.

¹⁶⁸ Uo. 395–417.

¹⁶⁹ MÁLYUSZ Elemér: *Bevezetés*. I. m. 169.

¹⁷⁰ HORVÁT István: *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*. Szerk.: TEMESI Alfréd–SZAUDER Józsefné. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 438.